

IGNOTUS

OLVASÁS
KÖZBEN

[ÚJ FOLYAM]

ÚJSÁGCIKKEK 1913 ÉS 1921 KÖZZÜL

VERLAG JULIUS FISCHER
WIEN, 1921

ELŐSZÓ

Ezt a könyvemet nem bocsájtom, mint majd mint a többit, mentegetőzve útnak, amért csak újságcikkek gyűjteménye.

Holott ez írások 1913. és 1921. közzül valók — s hol még a remek is, mely ez évekhez képest el ne törpülne! De talán ez teszi: e cikkek ártatlan aznapisága; a visszanéző prófécia számára annál megdöbbentőbb meglátni bennük a mátt, mely tegnapjukban ott lappangott.

Számomra, teszem, minden kékkönyvnél s még feltáruható levéltárnál többet mond a világháború oka s el, vagy el nem kerülhető volta felől a következőkben olvasható Üvegház című vezércikknek ténye, amely cikk 1914. június 26-án jelent meg, 25-én íródott, vagyis napokkal Ferenc Ferdinánd főherceg megöletése előtt: s nemcsak a világháborút jósolja meg, legalább is annak keleti felét, de ebben az osztrák-magyar monarchia végzetét is. S nem győzöm most kutatni magamat: mi vihett volt rá 1914. elején, hogy Ferenc József figuráját mint az utolsó királyét rajzoljam, meg, hogy Görgey halála kapcsán a forradalmak mivoltát, az Aranycentennáriumkor a paraszti lélektant, az egyensúlyozottnak tetszett magyar társadalom közepett az úriság, a kereszténység s a konzervativizmus dolgát fontossággal feszegessem, s hogy a magyar nemzetiségi politika veszedelmének újra meg újra való s mind könyörgőbb felhánytorgatásával olyan toladodásba essem, aminő különben nem természetem? S szóljanak bármiről a szándékosan találomra összeszedett cikkek: szóljanak színházról, építészetről, szerelemről, társadalmi bajokról és érzésekről: mind oly aránytalanul nyugtalanok, mint a kutya földrengés előtt. Azt kezdem érezni, hogy öntudatlan kasszandrasággal sokat, mit ma kéne megírnom, megírtam akkor.

S ez jó, különben kétségbe kellene esnem, hogy jelet sem tudtam adni magamról. Mert most, hogy hosszú szünet

titán felpróbálom venni a tollat, ereje még mindig alig futja, szinte ez előszóra sem. A mai nemzedék mind olyan, mint az egyszeri ember, ki egy éjszaka megöszült, s az reggeltől fogva öregnek látta az addig fiatal világot. Hozzá a magyar, minden rendbeli és származású, mind csupa Márius, ki tanács-talanul ül nem is Karthágónak, hanem Romájának romjain. S én mindezekén fölül tulajdonképp ez esztendőkből tudtam meg, hogy mi az élet, s lelkem annyira megtanult nyelni, hogy az organizmus túlzott okosságával, azt hiszi: egyáltalánban semmit nem kiadnia magából. Temető vagyok kísértetek nélkül. S ez a legkísértetiesebb.

Kérem olvasóimat, az annyiféle szétszórtakat, jussak én eszükbe e lapokról, mikben több van az időkből, mint belőlem. S törődjenek velem, az íróval, többet, mint én tudok magammal.

Berlin, 1921 december végén.

IGNOTUS.

De senectute

1913 október 4.

Olvastam Cicerónak *De senectute* írott értekezését. Olvastam a nagy Jakob vagy Wilhelm Grimmnek is az öregségről szóló elmélkedését. Olvastam egy harmadik nagy embernek ugyané tárgyról merengő mélézését, melyek *zgy Reclam-füzetben* az előbbiekkal egybe vannak nyomtatva. Mindhárman megegyeznek abban, hogy az öregség igen szép dologi s megvannak a maga külön gyönyörűségei. Hogy mennyivel bölcsebb az öreg ember, s mennyivel kevesebb baja van indulatokkal. Mily boldogító a szemlélődés, s mily édes az érdeketlenség. Ez mind igaz is, s értem, ha az öreg emberek csak szépet és jót tudnak mondani az öregségről. Mint ahogy azt is értem, ha a zsidók büszkék rá, hogy zsidók. Igazuk van, — annál is inkább, mert ha történetesen mégsem talál-nának rá büszkék lenni, az se változtatna semmin.

Valójában az öregség olyasmi, amiben legjobb esetben megnyugodhatik az ember, ami felől, legeslegjobb esetben, megcsalhatja magát. Ez kizárja, hogy olyasmi lehetne, ami ó , olyasmi lehetne, ami megfelelné az embernek. Egyáltalában nem természetes, hogy az ember megöregedjék. Nem igaz, hogy az ember belefáradna az életbe, ha sokáig tartana. Az életerős ember semmiképp sem fárad bele az életbe s nem kell neki az öregség, hogy kipihenje magát. H a fáradt, h a pihenhetnék, az már attól van, hogy megöregedett, — s ezen se nem javít, se nem enyhít, ha még jobban megöregszik. Már a halál is lealacsonyítóan ordenaré dolog. De legalább nem vagyok ott, mikor megtörténik velem, vagy éppen csak legkezdeténél. Ellenben az öregség minden rugdosztatását végig kell viselnem. Anélkül, hogy bármi kárpótlásom volna érte. Büntetés, mely rámszakad, anélkül, .hogy vétkeztem volna. Alávaló Justizmord.

... Kedves képem, sokfelé alkalmazhattam már, Károly angol király, a finom kis gavallér, kit egy nagy teremben körülállnák vargák, szatócsok, mind a polgári bírák és összeesküvők, s keztyűhúzás közben egyik keztyűjét leejti, s értet-

lenül néz körül, mikor senkisémet hajol le, hogy felvegye. Jól értsük meg: nyilván nem is tudja, hogy elejtette, hogy mások szokták felvenni, hogy most senki nem veszi föl, — csak valami hiányzik neki, tudatlanul s magának számot sem adva ... s épp ez ártatlanságában néz körül értetlenül. Sok finom és előkelő ember arcán láttam már ezt az ártatlanságot, amikor kezdett öregedni s nem is gondolt rá. Nem adnak maguknak számot, hogy mi történt velük, mi van, ami nem volt, mi nincs, ami megvolt — csak valami nem klappol, maguk sem tudják, mi. Ez az öregség, amit az élet elébb érez meg, mint maga az ember. Mint ahogy a ló elébb érzi meg, ha a lovas térde megereszkedett, mint maga a lovas. A lovon veszi észre, magától nem jönne rá. S ez az egészben a legmegalázóbb.

Mindazonáltal a lónak van igaza, ha megereszkedett inaknak nem engedelmeskedik. Nem lovagias tőle, de a ló nem is arra való, hogy lovagias legyen. Az élet az alkalmas-ság intézménye, s lényegébe tartozik, hogy levesse magáról az alkalmatlant. Ez nagy igazságtalanság, de semmivel sem nagyobb, mint az, hogy egyáltalában van alkalmasság s nenv alkalmasság. Igazságot és könyörületet az ember |vitt bele az életbe, mint ahogy a nehézségnek s a levegő rugalmasságának kombinálásával megcsinálta a repülőgépet, mely fölfelé esik. De a végtelékig nem kombinálhat s nem mesterkedhetik, s a maga életéből nem oldhatja ki végképp azt az általános lelet-béli törvényt, hogy csak az alkalmas, ami alkalmas. Az öreg-ség tisztelete kegyes csalás, melyet az öregek fájdalmas megalázottsága kikönyörgött magának, s az emberek irgalma megadatott nekik. Mindig baj volt ezzel, s a Lear király tragédiája örök és állandó emberi tragédia, a tragikumnak abban az egyedül helyes értelmében, hogy tragikum az, amiről senkisémet tehet, — s nemcsak szegény Learnek van igaza, de a gögös Gonerilnak is. De valahogy ment az öregség iránt való e tekintet, míg az öregség, a több tapasztalat jogcímére hivatkozhatott. Amíg nem voltak könyvek, az öregek voltak azok, kiktől a fiatalabbak megtudhatták, amit az emberiség addig megtanult. S amíg a fejlődés lassú menetű volt, hogy az unoka egy civilizáción belül élt a nagyapával, addig az unoka számára értékesek lehettek a nagyapa tapasztalatai. De most oly száguldó s mind száguldóbb a fejlődés, hogy két ember-öltő közt világtörténelmi korszakok szakadéka tátong. Az

unoka úgy nem tanulhat ma a nagyapától, mint az újkori ember a középkortól. Vagy mint a pilóta a vonatvezetőtől. Ég és föld köztük a különbség, s az égben nem érnek semmit a földi tapasztalatok.

Hamis érzelgősség hát, melynek, minthogy a természetet végképp megcsalni nem lehet, végső soron megint csak az öregek adják meg az árát, a sopánkodás, melylyel a törvényes korhatár alá került közférfiak eltávozását kíséрни szokás. A törvénybe irt parancs, mely például hetvenedik évén túl nyugdíjba küldi a tanárt vagy bírót, teljesen jogos s valójában még irgalmas intézkedés is. Tisztessége abban áll, hogy törvénybe van írva s nem tűr kivételt, tehát senki külön nem veheti magára — mert csak így volna kegyetlenség, kegyeletlenség és hálátlanság. S irgalmas is — ha visszagondolok első jogászfi félveimben Kerékgyártó Árpád történésznek s Wenzel Gusztáv jogtörténésznek előadásaira — két, a maga idejében nevezetes, érdemes és tekintélyes férfiúra, kiket, öregségük nevetségében, valósággal csúffá tett a fiatalok pajkossága: elborzadok a gondolatra, hogy én öregségemben ily sorsra juthatnék, s még inkább azon, hogy szeretett és nagy férfiak, kik ma egy fejjel mindeneknél magasabban járnak közöttünk, ilyen helyzetbe kerülhetnének. Lehet, hogy e mechanikus és automatikus guillotinenak olyanok is alája kerülnek, kik még akár tíz további esztendeig is nagyot és dicsőt művelhetnének, mint tanárok és bírák. De ez nem nagyobb igazságtalanság, nem is nagyobb veszteség, mint az, hogy a végén a legnagyobb ember is meghal s velehal az a termelő vagy tanító lehetőség, mely egyedül az ő korpuszában foglaltatott. S e veszteség vagy kár még legkiáltóbb eseteiben is kisebb, mint volna, ha a-hamis érzelgősség még mesterségesen is hozzásegítené Jaz öregeket, hogy elállják az utat a fiatalok elől.

Az érdemet minden hála megilleti, s nincs irtózatosabb, mint elgondolni, hogy valaki dolgos és érdemes élet után, sőt még értéktelen élet után is, de mégis csak mint eleven, de már nem munkabíró ember, nyomorúságba jusson. Műveit társadalomnak első kötelessége az öregekről való gondoskodás, — akár fejedelmi gondoskodás is, ha futja tehetőségéből. Minden könnyűséget megadni nekik, minden tiszteletet, elnézést, kedvezést és gyengédséget, — hogyne, amennyit csak lehet, kijár nekik, megszolgálták, s ha nem szolgálták meg: gondoljon kiki a maga öregségére, s legyen

általánosan bőkezű, hogy magának is cseppenjen majd e bő kézből. De odáig nem mehet ez a kegyesség, ahol az öregnek nem használ, de a köznek árt, s ahol a munkára már nem alkalmas öreget megdolgoztatják, s túrik, hogy a szükséges munkát vagy ne végezze, vagy rosszul végezze, s egyben e munka alkalmát és keresetét elvegye az arravaló és rászoruló fiatalabbak elől. Nyugdíjat igen, — amekkorát csak lehet. De hivatalt: nem. Elvégre az öregség olyasmi, amin semmi emberi hatalom és intézmény nem változtathat. Bármilyen tekintettel vagy kedvezéssel fordulunk az öregek felé, az legfeljebb bánatukat enyhíti, de nem változtat azon, hogy öregek, s nem változtat azon, hogy nem valók munkára. A köz számára tehát elveszett pénz és fáradság, amit az öregekre fordít — s kell határának lenni, hogy meddig mehet e nagylelkűségében. E határ ott van, hol maga alatt vágja vele a fát, ott van, ahol e tekinteteket s áldozatokat onnan vonja el, hol azok a köz számára befektetés lehetnek. Például: a fiataloknál. Amit itt a természet ad: az jó és kívánatos. Ami tehát itt emberi tekintet és áldozat a természet adottságait növeli vagy felszabadítja: az nem kidobott pénz, az, mondom, befektetés. Mert ne feledjük, hogy nemcsak az öregség kín és fájdalom, de sokszor a fiatalság is. Az öreg előtt lehetetlenségek vannak, a fiatal előtt akadályok. Lehetetlenségeken emberi erő nem változtathat, de akadályokon igen. S látva azt a konzervatív összeesküvést, melylyel a mindig többségben levő idősebbek minden kedvezést megadnak az öregeknek, csakhogy legyen kifogásuk alultartani a fiatalabbakat: nem csoda, ha a mai világban mind erősebben észrevenni a forrongást, melynek a vége forradalom lesz: a fiatalok lázadása az öregek ellen.

Egyáltalában nem természetes, hogy a fiatalok tanuljanak az öregektől. A természetes az, hogy az öregek tanuljanak a fiataloktól, s ha már nem teszik, vagy nem érnének vele semmit: nézzék figyelemmel vagy legalább is türelemmel a fiatalok munkáját és tudását, s ne üljék el előlük ennek lehetőségét végletekig vitt anciennitással, s azzal a gógös szc rénykedéssel, hogy ez „nekik magas” s ezt ők „már nem tudják megérteni”. Persze, hogy magas nekik s épp ezért nem tudják megérteni, — igazán nem tudják, mint ahogy, mondom, a középkori ember nem tudná megérteni az újkort, lenne bár az újkori csak átlagember s az a középkori bár legnagyobb géniusza a világnak. Éppúgy nem, mint ahogy a mai fiatal

sem tudja majd, ha megöregszik, megérteni az akkori fiatalokat. Még pedig nem azért, mert az akkori fiatalok svindlerek lesznek, hanem azért, mert ő már akkor öreg lesz. Ez megváltozhatatlan rendje a természetnek — s az emberiség bármennyire módosítja a természet rendjét, e módosítás mégis csak magának e rend arányainak transzpozíciója s nem teljes megváltoztatása. Az öreg állapot elviselhetőségére szolgáló intézmények mindig csak filantropikusok lehetnek. Ellentétben a fiatalság megsegítésére s a betegségek kiirtására szolgálókkal, melyek egyúttal eugenikusak.

Senki nálamnál többre nem tartja s jobban nem szereti Ujházy Edét, s a magam életéből szívesen adnék neki tíz esztendőt, ha ő több hasznát venné, mint én veszem. De ha meggondolom, hogy, ami egészen bizonyos, hány fiatal színész-genie lappang e honban ismeretlenül, vergődik megaláztatásban, kínlódik nyomorúságban s pusztul el kilátástalanságban: nem tudom oly drákóinak látni az ő tisztas nyugdija örökös tagságát, melytől annyit játszhatik még, amennyit tud és akar, de mégis utat nyit arra, hogy más is felléphessen s kinőhessen magát: talán egy új Ujházyvá. Azon sem esem kétségbe, hogy ezentúl nem Genersich professzor úr adja majd elő a budapesti egyetemen a kórbonctant. Voltak, akik azon estek kétségbe, hogy ő adta elő.

Akadtt nemrég bátor ember, ki szót emelt az ellen, hogy a Nobel-díjakat bármily érdemes, de gazdag s főképp öreg uraknak adományozzák, holott azok, az alapító szándéka szerint, arra volnának valók, hogy fiatal és vagyontalan nagyrahivatottakat megmentsenek a kenyér gondjától, s felkarolják a tehetőségük szerint való munkára. Bölcs tiltakozás volt — épp oly bölcs, mint most Massimy, volt francia hadügyminiszternek abbeli indítványa, hogy a generálisok korhatára hatvan, az ezredeseké ötvennyolc esztendőre szállíttassék le. Mondom: ez most a levegőben van, s kezdenek rájönni, hogy a demokráciát erre a mezőségre is át kell terjeszteni, s mint a királyok, a papok s az urak privilégiumait és monopóliumait, úgy kell megtörni az öregekét is. Elég baj, hogy gyermekkorunkban iell iskolába járnunk, mikor annyi kedvesebb dolgunk volna, s nem öreg korunkban, mikor úgy ráérnénk s még érdekelne is bennünket. Azt már ne tűrjük, hogy, ami csakis a meglett, de friss erőnek való: a tudást s a munkát is elzárják előlünk az öregek.

E sorokat pedig, ha holnap nyomtatásban megjelennek, kívágom az újságból s attól fogva mindig magammal hordom majd. Lesz idő — s mily hamar itt lesz! — hogy bőröm alatt kis lencsékbe szárad a testszin, a nyakam beesik s torkom meggyeplősödik. Kedvetlenül csoszogom majd be az utcákat, a kirakatoknak nem fogom elhinni, hogy az a sétabotos kis aszaltszilva én vagyok, s dühösen lököm majd el a gyerekeket, kik hancúrozás közben nekem szaladnak. Ilyenkor előveszem majd e sorokat s egy padra ülve végigolvasom. Lehet, hogy megered bele a könnyem — de, reméllem, marad még annyi eszem, hogy utána csendben menjek haza.

Duperdussin

1913 augusztus 11.

Van egy kocsmatervem, vagy ha úgy tetszik ötletem. Ezt nem példaképp koholom, a levezetés vagy bizonyítás kedvéért, az itt következők számára. Igazán van, bizony isten. S nem ábrándos vagy kóválygó, hanem élelmes és kidolgozott, egy húsz éve utazó és kocsmázó ember tapasztalataiból táplálkozó, egyenesen ez iránt való érzékben fogant s amellet a ráutaltságtól nyugtalanná, vágyakodóvá s teremtővé izgatott képzeletből kipattant kocsmatervem. Nem Ritz, nem Delmonico, nem Pfordte, de nem is Aschinger vagy Lyons vagy Appenrodt. Okos dolog, szükséges dolog, száz apró ravaszságig kiépített, budapesti lehetőségekhez hozzáillesztett s budapestiek szoktathatásához hozzápedagogizált kocsmaterv. Kilátásos és nyélbesüthető, minden bizonynyal, — kell hozzá pénz, mint minden komoly és tisztességes dologhoz, de nem olyan sok, hogy tehetősebb ember vagy pénzüintézet rá ne reszkírozhatná a megpróbálására. Kötelezem magamat, hogy magam megcsinálom, kötelezem magamat, hogy magam igazgatom, kötelezem magam, hogy rövidesen meggazdagszom belőle. S egészen bizonyos vagyok benne, hogy ebből a kocsmából nem lesz semmi. Nem lesz belőle semmi, mert nem vagyok bolond, hogy ötletét másnak dobjam oda — nekem pedig ugyan nem ad rá egy veszekedett krajcárt se senki, hogy megcsináljam. Nem ad rá akkor se, ha nem tud mit csinálni a pénzével. Nem ad rá, ha világos is, hogy nyerni fog rajta. Nem ad rá, ha a legnagyobb kocsmaszakértő volna s egy szót sem tudna ellene vetni, mikor tervemet kifejtem előtte. Nem ad rá; nem szoktam mérget venni, de h a valaha mérget veszek, erre veszem.

Ám jó, erre azt mondhatják: mit akarsz? Persze, hogy nem adunk neked kocsmára. Mit tudsz te kocsmát vezetni, még ha egészséges ötleted van is hozzá? Tudsz-e veszekedni szállítókkal, bánni cselédséggel, ügyelni holmira, vigyázni körmökre, kalkulálni krajcárosan, mert ezek a krajcárok, ezek a fillérek sőt félfillérek azok, amikben nem szabad tévedned,

amikben nem szabad becsapódnod, amiket le kell alkudnod és szorítanod? Mit tudod te, hol kell a húst venni, honnan kell a zöldséget hozatni, milyen kartellben vannak a serfőzők, mennyit szánhatsz szakácsra, hogy kell felkészülnöd forgalmas napokra, hogy lehet, a minőség kára nélkül, összebb huzódzkodnod pangáskor ... és így tovább és így tovább . . . hiszen megesznek, még mielőtt az első vendég egy falatot evett volna nálad! író vagy —; ebből legyen valami ötleted, arra aztán kereshetsz tőkepénzest vagy vállalkozót!

Jó, hát van. Mondom: jó, elismerem, hogy kockázatos volna íróval kocsmát nyitattatni s van olyan ötletem, melyben a pénzcsinálás gyökere abba nyúlhatna le, hogy író vagyok, író vagyok, igen szorgalmas, kipróbált és megbízható munkás, még nem egészen elhasznált, még képes a visszafrissülésre, ki azonfelül a sok írástól még mindig nem jutottam hozzá, hogy megírjam műveimet. Holott, mint a geológus a talaj sorából, az én írásaimból is a jobbszemű szakértő okvetetlen kilátja, hogy van az aljukon valami erezet, ami alkalmas a bányászatra. Miért ne lehetne író épúgy imprésába venni, mint énekest vagy zongorást? Kötelezném magam, hogy legjobb tudásom, legszemérmesebb becsvágyam, legkényesebb érzékenységem szerint minden gondolatommal Írásomnak élnek. Hetekig lebzselnék, míg valami kiforrna bennem, s a hivatalnok időbeosztásával robotolnék hónapokig, míg megcsinálnám. írnék verset, novellát, tanulmányt, regényt és, egypár csüggedt abbahagyás után, alkalmasint színdarabot is. Körüjárnék felolvasni, előretétném énekmeisterrel a hangomat, ha nem jól hallanának, megjelennék sokadalmakon, csinján bánnék autogrammjaimmel, gyermekeket kapnék el a villamos elől, hírbehoznám magamat színésznővel, inszultáinék tekintélyeket. — egyszóval: a külsőségeket sem sajnálnám, melyekkel az érdeklődést magamon át könyveimhez fordíthatom. S mindennek, mindezeknek elgondolható jövedelmével szemben az imprezáriótól nem kérnék egyéb biztosságot s nem nagyobb részesevé, mint hogy nyugodtan élhessek olyan életvitelben, melynek polgáriságán alul kipróbáltan képtelen vagyok a munkára, nemcsak művészire nem, de semmilyenre, s így törődhessem azokkal, azokkal az igen kevesekkel, akik hozzám közel állanak. Bizonyos, hogy erre nem találok vállalkozót, bár ha én vállalkozó volnék: én belemennék.

De még erre is azt mondhatják: ugyan kérem, kinek kell irodalom? Ezekben a nehéz időkben! Mikor úgylis éppen elég bajunk van! Ne tessék komédiázni, ismerjük már az ilyesmit! Tessék egyszerűen hatni az emberek szívére s ne ilyen kerülő utakon!

Hát így is jó. Hatok egyszerűen. Tegyük föl, de ezt már *igazán* a példa kedvéért, hogy életemnek valami válságos fordulója előtt állnék. Vagy állnál te, kegyes olvasó: jobb-fajra, ismertebb, sokaktól szeretett ember. Aki, ha ma főbe lőnéd magad, legalább is negyven ismerősöd akadna, jómódú, jószívú, kinél néhány ezer korona nem oszt és nem szoroz, hogy megdöbbenve tenné le a partecédulás újságlapot s azt mondaná: istenem, ha nekem szólt volna! Nos, te szólsz. Összehívod egy délután ezt a negyven úri embert s azt mondogod nekik: Uraim, barátaim, én perben állok az étellel. Vesztes maradok, alul kerülök, végem van, nem bírom tovább, ha utalványt nem kapok hozzá. S ez az utalvány: pénz, mert a pénz utalvány mindenhez, ami élet. Azt mondjátok: szerettek. Azt mondjátok: törődtek velem. Azt mondjátok: érdeklődtök sorsom iránt s kötelességet éreztek az érték iránt, amit jelentek. Nos: ha valaha volt értelme érdeklődésieknek, úgy most van. Ha valaha volt jelentősége annak, hogy jóindulattal vagytok irántam, úgy ma nem felesleges. S csak ma nem. Ha valaha volt érték abban, hogy egyik ember törődött a másikkal: az én számomra csakis most van. Most mindent jelenthet, máskor későn jött tolakodás. Nem sokról van szó, legalább is nem mértéktelenségről. Mondjuk: mindegyőtöktől háromezer koronáról. Ezzel megmentetek egy életet, egy életkedvet s még egypárat, mely ehhez az egyhez csatolódik. Egy képért, egy nyaralásért, egy szoba bútorért kiadtok ennyit. Egy hiúságért, hogy az újságban álljatok, egy kedvezésért, hogy valaki nálatok vacsoráljon, a kedvesetek egy mosolyáért, a gyereketek egy mulatásáért. Lehet, hogy kidobott pénz. Lehet, hogy léhaságra pazarlom. Lehet, hogy visszaélek vele, vagy nem érek vele semmit. Hát aztán? Soha nem pazaroltatok? Soha nem vesztettetek? Soha a jóságotokkal vissza nem éltek? S hátha mégis jót tesztetek vele? Hátha csakugyan megmentetek valamit? S ha csak egy fellobbanást, egypár szép hetet, egy nyugodalmat közt egy testvéretek életében? Nem ér ez fel egy könyvtárral, amit alapítottok? Egy melegedő szobával, amit

megnyitok? Egy eszmével, melyet egy programra rászorítotok, hogy ott száradjon a papirosán s elporladjon füstjeivel?

Nem. Nyájas olvasó, kedves embertársam, szegény felebarátom: nem ajánlom, hogy ilyesmivel fordulj felebarátaidhoz. Kínos zavarba ejted őket, verejtéket préselsz homlokukra, hápognak majd, krákognak, ötölnek és hatolnak, de tárcájukba nem nyúlnak. Kínos csend következik majd el, melyet hosszú vártatva tör meg végre egy, a legbátrabb s talán a legjobb és legértékesebb, aki felkel és így szól: Barátom, ezt ne kívánd tőlünk. Ha tartasz ránk és barátságunkra: vondd vissza. Tudod: a pénz olyan, mint a vér. Különös nedű, csak szerelemben köt össze, mindenhogy másképp elválaszt. Te meggyűlölnél minket s mi lenéznénk téged. Halálunkat kívánnád s mi sajnálnók téled életedet. Elveszíténénk téged,- s te elveszíténél minket. Eddig is megvoltál — csak megleszel ezután is. De azt nem éri meg semmi pénz a világon, hogy kiveszszén belőle az érték, amit jelent a láng, mely gyanánt előttünk lobogsz, ami páratlan hullámkristályt mutatnak a rezgések, melyek szeretetünkől sugarasan tartanak szíved felé . . . így szólna barátod, és igaza volna. Annyira igaza, hogy már így is, pénz nélkül is elkövetkezett, aminek elkövetkezésétől való féltében tagadta meg tőled a pénzt. Mert egész további életekben te neheztelést fogsz iránta érezni, ő kényelmetlenséget fog érezni veled szemben, s kínos és tűrhetetlen lesz a viszony köztetek, mert leplezni akarjátok egymás előtt e neheztelést s e kényelmetlenséget. Igen, szegény felebarátom: hidegség támad körülötted, de pénzt: azt nem kapsz.

Nyilván furcsa: így a maguk képét tolni példának az emberek elé. De magamról kellett beszélnem, magamat példának vetnem és hozzám hasonlókról mintát vennem, hogy megmondhassam: senki a világon úgy át nem érzi, mint a magunkfajtájú ember, ki sem égen, sem földön egy garast szerezni nem tud, sem a gyerekének pelenkára, sem magának szemfedőre valót: mi vagyunk a megmondhatóí, micsoda nagy ember az a Duperdussin, ki maga egy garas nélkül, homályból származva, senkitől nem ismerve, tőkételen, nem születvén ajánlásos szülektől, pénzt tudott szerezni mindenre, amire akart, mindenkitől, akitől akart, mindenkor, minden

percben, számlálatlan, az utolsó napokban havi öt milliónak emberfeletti határtalanságában. Öt millió, havi öt millió! Annyi pénzt, amennyi a Balkánon már hadikárpótlás számba megy világtörténelmi fordulónál. Annyi pénz, amennyivel Magyarországon már választatni szokás, amennyin ötezer szüzességet lehet vásárolni, polgári rendűt, mely egy életen át erről koldul tovább! Öt milliót havonként... és bankoktól... francia bankoktól . . . teremtő isten: Napóleon óta nem volt akkora ember a világon, mint ez a Duperdussin!

Ezzel nem Napóleont akarom kisebbíteni, hanem megmérni, megmérni próbálni, e Duperdussinnak egész nagyságát. Elvégre miben volt Napóleon nagyobb nálánál? Intelligensebb volt tán? Ugyan! Duperdussin, a színházalapító, ne tudta volna éppen úgy megcsinálni a Comédie Française alapszabályait, mint Napoleon? Duperdussin, az aero-versenyek rendezője, ne tudta volna éppúgy bolondnak deklarálni Foultont, a gőzhajó kigondolóját, mint Napóleon? Duperdussin, a határt nem ismerő, ne tudott volna épúgy Egyiptomba hajózni, s minden ok és cél nélkül Indiák felé igyekezni, mint Napoleon? Elvégre Napoleon is csak ember volt. Ahogy ő tanácsba ült Franciaország legkitűnőbb polgári és büntető jogászaival, hogy megteremtse a Code Napóleonokat: így elnökölni Duperdussin is tudott volna, sőt elnökölt is, faiseurök élén, kik voltak olyan minden hájjal megkentek, mint bármely polgári és büntető jogászok. Duperdussin egymaga csinált egy egész iparnyi selyemforgalmat, s talán azt sem tudta: fán terelve a selyem, vagy a kukoricacsövön szakállnak? Duperdussin benépesítette a levegőt aeroplánokkal, a földet automobillokkal, a tengerpartokat villákkal, melyekben a legszebb asszonyi állatok nyújtózkodtak, mint a csiga a házában. Micsoda ma: császárnak lenni? Ma Morgan a császár és Rockefeller: és Duperdussin a semmiből egy Rockefeller hitelét szerezte meg & a nábobok életvitelét biztosította magának. Hogy halottak nem borítják útját? Az csak szép tőle, boríthatnák ahogy beleszédelegte magát a bankvilágba, úgy beleszédeleghette volna magát a kormányba és a hadseregbe is, s most árvák és özvegyek siratnák, míg így csak néhány chauffeur sír utána a *pénze* miatt. Bizonyos, hogy megtudott volna nyergelni minisztereket, képviselőket, újságírókat, közembereket — istenem:

hiszen így is megnyergelte őket! Csak a brumaire tizennyolcadika hiányzott, melyet Napóleon számára is úgy hoztak a viszonyok, nekilendülésre, s amely konjunktúrát Napóleon sem maga teremtett magának. Ez hiányzott, s hát igen: hogy Duperdussin nem tanult tüzérséget, egyáltalában nem tanult semmit, mert nem ért rá, mert gyerekkorában utcagyerek volt, suhanckorában apache, pályája kezdetén vásári kikiáltó, s nyomban rá már nagyvállalkozónak kellett lennie, milliomosnak, aki szegény nem ér rá, hogy informálódjék a dolgokról, mert különben elmulasztja a chanceokat. De egyébként? Kihasználni a percet, mikor valaki nem néz oda, ott támadni, ahol gyengeséget találnak, hirtelen lecsapni, észrevétlen megkerülni: mindezt tudnia kellett Duperdussinak, s alapjában Napóleon sem tett egyebet. Hogy hadseregeket toppantott elő a földből? Duperdussin pénzt toppantott ki a bankároktól! S hogy Napóleon tudott bánni császárokkal és királyokkal? Duperdussin meg tudott bánni a különböző Creditek és Banque-ok főembereivel. Gondoljátok meg, mit tesz ez. Gondólj átok meg, mindig erre kell visszatérnem, mit tesz pénzt kérni és kapni Lánczytól, Ullmanntól és Széli Kálmántól. S pláne a párisi Lánczytól, Ullmannoktól és Széli Kálmánoktól! S ehhez vidékről kerülni fel Parisba, valahonnan Belgiumból! Gondoljátok meg, hogy ezek az urak mennyire nem nézhetik, hogy aki nem született közéjük, úgy *éljen*, mint akinek a neve az újságba kerül, hogy iderándult autotaxin, s felesége ott volt a legnagyobb bál lady patronesse-e. S gondoljátok meg, hogy ezeknek a szeme és ébersége előtt kellett Duperdussinnek foltozni a lyukat: még nagyobb lyukkal, a szédületes hiányt még szédületesebb kölcsönrel, mert hiszen, csakúgy, mint Napóleon, Duperdussin sem produkált semmi pozitívát, ő is csak álomban élt, fantazmákat valósított meg, s személyével együtt épp úgy elmúlik minden nyoma, mint ahogy Napóleon is úgy ment el, mint ahogy az árvíz elvonul: tegnap tenger volt, s ma már semmi sincs belőle! Mondom: párisi pénzemberek előtt kellett nyilvános számadásra köteles vállalatoknál, a köteles könyvvitel korában s a mai üzlet üvegházában élve, Duperdussinnek lelepleznie a vállalatai teljes inszolviditását, üzleteinek jövedelmetlenségét, magánfényűzésének megokolatlanságát s pénzeinek újra meg újra való elfogyását. Lelepleznie hivatalnokai, üzletfelei, társai, eszközei és hitelezői előtt, s nemcsak lelepleznie, de újra, meg

újra pótolni is újabb meg újabb hitelekkel, vagyis újabb meg újabb rábeszélésével és meggyőzésével a pénz hatalmasainak! Mi ehhez képest: elbánni a jó Ferenc császárral! Vagy akár a szép, szellemes és perfid Sándor cárral is, ki végre sem volt nagyobb emberi kaliber, mint egy mai fiatal fináncbáró, ki papájától öröklí a bank direktorságát! Hohó, ez a Duperdussin, ha sorra kerül: hogy elbánt volna Vilmos császárral! Micsoda porcellánvállalatokba vitte volna bele, hogy- rávette volna, hogy a birtokait parcellázza és vásároljon hajórészvényt, hogy- tervezett volna neki vasutat Perzsiában, csatornát Afrikában, s gyönyörű komplotokat, hogy mint kellene paralizálni a franciát az angollal, Arábiát kikiáltani német hűbérnek s Amsterdamtól Bagdadig és Bergentől Triesztig kitűzni a római német kalifátus zászlaját! S Miklós cárnak meg éppen milyen lyukat beszélt volna felséges hasába! Spiritiszta háta- lommal szólott volna hozzá, megjelent volna előtte Nagy Péterül, kezébe hamisította volna a végrendeletét, melynek egyik, eddig ismeretlen pontjául az lett volna megírva, hogy Konstantin nápoly meghódítását pedig okvetlen francia-németalföldi vállalkozóval kell financeíroztatni, barna férfival, fekete bajuszúval! Mert így kell, a legbaromibb butaságú módokban megnyerni: nemcsak olyan kábulatokban és káprázatokban élő idegroncot, mint a mostani cár, de a világ legokosabb és legegészségesebb embereit is!

Ez a nagy fejezet: a Duperdussin fejezete. Az a nagy stílus, mely vakmerően számít az emberek kicsinyes stílus- talanságára. Mert ó, ne higyjétek, hogy az üzlet, a hatalom, a kormányzás embereit nagy és kézenfekvő tervekkel lehet megnyerni! És ó, képedjétek el, hogy mikkel lehet ezeket az uralomra, emberismeretre és nagytervűségre születettek nagy tervek iránt is hajlandóvá tenni! Azzal, amivel teszem néhai Csávolszky Lajos nyergelte volt meg Európa egyik első pénz- emberét, kiről tudta, hogy szenvedélyes régiséggyűjtő, kivált óraszakértő — s ezért az estére, melyen a hatalmas férfiút magánál vacsorán látta, kölcsön kérte, kellő letét fejében, a Múzeum legértékesebb régi zsebóráját, s ezt húzogatta elő egész este a mellénye zsebéből, hogy a pénzembernek kicsor- dult bele a nyála . . . Mit gondoltok, hogy- szerez az ember összeköttetéseket — konnexiókat, hogy világosan beszéljek?

Megmondom, láttam egypár karriert: úgy, hogy mikor egy bankdirektor, miniszter, vagy kúriai elnök rágyújt a szívarjára, az ember odaugrik hozzá, kikapja a gyújtót a kezéből s odatartja a szívarja alá. Hasonlóképpen: ha a kegyelmes ur le akar ülni s a pincér széket hoz neki, kikapni a pincér kezéből a széket s alá tenni. S mit gondoltok, mikről kell beszélgetni a hatalmasokkal, s nem a véletlen lett szamarakkal, hanem a legkülömbekkel is? Nagy gondolatokról? Szent eszmékről? Ugyan! Pikáns adomákat kell elmondani tudni, gyilkos pletykákat halálos barátaikról, — a hatalmat épp úgy mulattatni kell s untatni nem szabad, mint a mobot. És ugyanolyan eszközökkel. Nincs a hízelgésnek az a durva, otromba s megalázó formája, ami mentül alacsonyabb, annál jobb ne volna az emberek megfogására. S mégegyszer mondok: nem az értéktelenekére. Az államférfit, ki hatórási tanulmányremeket mondott a közigazgatás államosításáról, boldoggá teszed s magad iránt örökké hajlandóvá, ha odaszaladsz hozzá s azt mondod: kegyelmes uram, olyan a szeme, mint egy fiatal leányé! A bankmágnásban, ki éppen most húzta meg az államot úgy, ahogy a honfoglalás óta nem húzták meg, a legjobb véleményt kelted pénzügyi megbízhatóságod felől, ha végigkíséred a Váci Utcán s egyszerre hamiskás mc solylyal fordulsz hozzá: ej, ej, méltóságos uram, hogy elpirult az a kis szóke, mikor magát meglátta! S így kell mondani: „magát”, de egyben: „méltóságos uram”. Vagyis fajt accompiívá tenni egy meghittségét, melyet a nagy urnák nincs joga konfidencia gyanánt rossz néven venni, mert hiszen a „méltóságos uram-mal megmutattad, hogy a legmelegebb bizalmasságon belül sem feledkezel meg a köztetek tétő mérhetetlen távolságról . . . Higyjétek meg, ennyi az egész; de ha most azt gondoljátok, hogy no hála istennek, csakhogy tudom, uccu rajta, szaladjunk és hízelegjünk az uraknak — nagyon tévedtek, ha azt hiszitek, hogy ez csak úgy megy s ezt mindenki tudja. Szó sincs róla. Ez az, amire születni kell. Kogy az embernek, ha elméletben százszor tudja is, hogy ez a módja, alkalomadtán csak eszébe is merjen és tudjon jutni ily szemtelen banalitás, ily alacsonyrendű fogás és *megérezze, hogy* melyik alkalom: alkalom, s megtaksálja, hogy melyik gimplit mifajta ilyen ordenaré léppel lehet megfogni. Ha már rá is szánod magad ilyen aljas kutyamesterségre: a szimatod nincs meg hozzá, a biztosságod nincs meg benne, felsűlsz és

nevetségessé teszed magad. Közted, aki így jársz, s Napoleon közt, aki nem így járt, semmi egyéb különbség nincs, mint ez. S Duperdussin meg Napoleon közt, mondom, egyáltalában nincs különbség. Ami különbség van: az a száz év, mely eltelt 1813-tól 1913-ig. Akkor Beresinának hittak, ma vizsgalati fogságnak hívják. De akkor is, most is úgy volt és úgy van, hogy az embereknek csak az imponál, akinek sikere van vagy aki mulattatja őket, s az kerül föléjük kinek ez igazság idegézése — mely éppúgy veleszületett s meg nem szereshető képessége, mint a szaglász vagy a hallász, s mint állati ösztön sugallja cselekedeteit.

Még egyszer Duperdussin

1913 augusztus 23.

Lénárd Jenő barátomtól, a Bayerthal és Levy nagy árap-cég főnökétől, ki amily komoly üzletember, olyan előkelő filozófiájú megírója Dhammó című kétkötetes munkájában a buddhizmus elméletének s történetének, múlt vasárnapi s a csodálatos és akasztanivaló Duperdussinról szóló tárcámra a következő levelet kaptam:

Kedves Barátom!

Nem első eset, hogy azért kereslek fel soraimmal, mert nem értek Veled egyet valamiben, dacára annak, hogy ellenvetéseimet egy-egy udvarias baráti mosolylyal félretoltad. És pedig az irántad érzett nagy tiszteletnek és szeretetnek forrásából fakadólag néhány észrevételt kell tennem a vasárnap a Világban megjelent tárcádra.

Nagyon tartok ugyanis attól, hogy a mi amúgy is könnyen befolyásolható és moráletikai meggondolásokkal nehezen fékezhető magyar közgazdasági világunk bódító méregként fogja magába szívni a Te ragyogó írásművészei teddel idealizált Duperdussin uradat, különösen akkor, amikor Te nem habozol őt Napóleonnal egy sorba állítani. Ne vedd rossz néven tőlem azon kijelentésemet, hogy nem tartom szerencsés gondolatnak éppen az üzleti életben a conquistador typusának az idealizálását, különösen nálunk nem, ahol minden kis üzleti szélhámos tarsolyában véli hordani a marsallbotot és ahol éppen a komoly, szolid üzleti munkának a megbecsülése még oly ismeretlen fogalom.

Különben Paris a legalkalmasabb talaja a nagystílű üzletek szélhámosainak és talán sehol nem forog annyi non-valeur közkézen, mint éppen Franciaországban. Nagyon sok tőkepenzes tőkéjének egy *részével* házárdjátékot üz és bízik abban, hogy nem ő lesz a schwarzer Péter, akinek a végén a nyakán marad az értéktelen papiros vagy üzlet. — Nálunk annyiban mások a viszonyok, hogy az emberek nagyobbára vagyonuk egy aránytalanul nagyobb részével hazardíroznak, mint odakint és ezért ez a jelenség nálunk sokkal veszedelmesebb. Én azt hiszem, hogy mi, akik a magyár életet kissé idealisabb magaslatról nézzük, tartozunk azzal, hogy éppen a Duperdussin úrral ellenkező typut idealizáljuk. Lám a nemrég elhunyt Minkusról, aki egyszerű segédből az Ulrich cég főnökévé küzdötte fel magát és nagy

vagyon hátrahagyásával halt meg, melyet becsületos, szorgalmas munkával keresett, a lapok csak fizetett kommunikációban emlékeztek meg és az ország tudomást sem vett róla.

S ha már elméletben nem osztom felfogásodat: azt hiszem, a praxisban szintén nem áll meg. Ha te azt hiszed,, hogy valamilyen ideát Budapestén lehetetlen volna finanszírozni, úgy ezzel szemben az én véleményem az, hogy valószínűleg vagy a biztonság, vagy a jövedelmezőség szempontjából a Te propozíciód nem megfelelő. Éppen a praxis mutatja azt, hogy minden szolid és jövedelmező vállalkozásra még a legpénzszűkebb időben is van tőke, még pedig; sokkal inkább, mint fantasztikus és hazardüzletekre. Az a pénz, amely ilyen üzletekre áll rendelkezésre, egészen más kezekben van, mint amely az ország közgazdaságát táplálja, s lehet, hogy ennek a pszichológiája olyan, mint amelynek Te látod.

Talán tudod, hogy éppen én vagyok az, aki már évek óta hirdetem azt, hogy nagy ideálok nélkül egy ország gazdasági élete sem lehet el. Ezen ideálok általánosítására pedig nincs alkalmasabb eszköz, mint az irodalom. Éppen a magyar irodalom igen szegény magasabb értelemben vett gazdasági ideálok hirdetésében és talán éppen ezért kettőzött súlylyal esik a latba, hogy Te is mást, választottál hősnek, mint akit én szerettem volna látni Általad idealizálva. — Ha ebben a perspektívában olvasod át tárcádat, meg fogod érteni leveletem és annak intencióját.

Meleg baráti szeretettel köszöntlek és vagyok igaz üdvözlettel és kézzorítással készéges híved
Jenő.

Így ír Lénárd Jenő s levele fáj nekem. Nem azért, mert nem vagyunk egy nézetén, bármi sokra tartom az ő nézetét. Hanem azért, mert alapjában egy a nézetünk, de ő az enyémet félreérti. A félreértés fáj nekem, s ebben nem ez a feltevés: bánt, hogy vak volnék a társadalom erkölcsi érdekei iránt. Hanem az, hogy írásom, fogalmazásom, mondjuk: előadóművészetem olyan volt, hogy a mondanivalómat félre lehetett érteni. Ez fáj az írónak, mert mint író ellen vall ellene, még pedig feltétlenül s fellebbezhetetlenül. Ha bárki félreérthette, amit mond, akkor az egészen bizonyosan rosszul volt elmondva, mert az író művészetének az a próbája, hogy ki tudja-e fejteni, amit mondani akar, és azt tudja-e kifejezni amit akar? Micsoda silány ironia lehet az, amit nem vesznek észre, s betűszerint veszik a formájában mondottakat! Micsoda gyámoltalan elméskedés, mely nem érezteti, mekkora fájdalom vonaglik az alján! Lehet, hogy be tudnám bizonyítani, meg-

cáfolhatatlanul, hogy írásom helyes volt, tökéletes volt és teljességgel félreérthetetlen. Hiábavaló volna: itt volna ezzel szemben a valóság, hogy félreértették. Vagyis, ha százszor bebizonyítom is, hogy jó, sőt tökéletes, mégis egészen bizonyosan rosszul volt megírva. Ez fáj, no.

De ez aztán az egyetlen, amiben meghajlom Lénárd barátom ítélete előtt, bármily önkéntelen, öntudatlan s közvetett is éppen ez az ítélete. Ellenben semmiképp sem hajlóm meg az üzletiekre vonatkozó ítélete előtt, bármily sokat tartok különben üzleti eszéről. Az alapban, természetesen, egyetértünk. Én sem kívánom, hogy a világ erkölcstelen legyen. Én sem tartom kívánatosnak, hogy csak a csirkefogók boldoguljanak benne. S ami nekem fáj, az éppen az, hogy ebben a világban a csirkefogóknak sokkal, de sokkal több kilátásuk van a boldogulásra, mint azoknak, akik nem csirkefogók.

Hogy Duperdussint idealizáltam? Dehogyan idealizáltam. Csak igazságot szolgáltatam neki. Nem vettem tőle rossz néven, hogy becsapta, meghúzta s most a pénzük után bőgeti azokat a nagyképű férfiakat, kik, mikor tisztességes ember tisztességes tervvel jó hozzájuk, előveszik a kalkuláló ceruzát s megvető mosolylyal mondják: ez a dolog nem rentábilis, ebbe nem mehetek bele!

Mert *ezt* mondják és mindig ezt mondják. S az nem áll, amit Lénárd barátom oly magától értetődőnek állít, hogy „éppen a praxis mutatja azt, hogy minden szolid és jövedelmező vállalkozásra még a legpénzszűkebb időben is van tőke, még pedig sokkal inkább, mint fantasztikus és hazárd üzletekre”. Szó sincs róla. Látszik, hogy Lénárd barátom már teljesen megalapozott s jövedelmezősége felől kipróbált üzletet vett örökbe, különben nem ezek volnának a tapasztalatai azokról, kiknek tisztjük és kötelességük, hogy tisztességes és kilátásos vállalkozásoknak tőkét adjanak rendelkezésére.

Azt mondja Lénárd, minden szolid és jövedelmes vállalkozásra van tőke. Dehogyan van. Csak minden már kipróbált és jövedelmezőnek bizonyult vállalkozásra van. Magától értetődik, hogy erre van. Hogy mindenre van, ami biztos nyereség. Hogy mindenre van, ami egészen biztosan meghozza kamatját, akár eső lesz, akár szárazság. Hogy van, például állami kölcsönökre, hogy van díszmunkákra, melyekből előre kicsinált dolog, az állam átvesz ennyit, a főváros annyit, — van olyan alapításokra, melyeknek alapítói bennülnek a főrendi-

házban és tisztelettel látottak a miniszterek, államtitkárok, miniszteri és osztálytanácsosok elő- és dolgozószobáiban. Persze, ilyenekre van, s még azoknak is jut belőle, kik a jó üzletet kijárvák a magas kormánynál s a különböző tanácsosoknál.

Csakhogy a biztos üzlet nem üzlet. Nem mondom, hogy csalás, de nem az, amit vállalkozásnak lehet nevezni. Üzlet az, mikor elvetem a magot, s emberi számítás szerint lesz belőle termés, de lehet, hogy nem lesz. Aki a már kinőtt és szemei szerint már kézzelfoghatóan felbecsülhető vetést: jön és egyszerűen learatja, az nem vállalkozik, hanem beszéd. Rizikó nélkül nincs üzlet, s minden kalkuláció csak valószínűségi számítás.

Nos: erre aztán ne mondja nekem Lénárd Jenő, hogy akad pénz. Nem akad, vagy nem egyenes úton. A tisztességes dologra is csak úgy akad, ha svindlerék csinálják meg.

Mondok Lénárd barátomnak példát, megint a magam életéből valót — ilyet tud az ember legmeggyőzőbben előadni. Én tulajdonosa vagyok egy lapvállalatnak, eh, mért ne nevezzem néven: tulajdonosa vagyok a Nyugatnak, melyet nem lehet agyonverni. Pedig igazán megtörtént vele minden, amitől az ökör is felfordulhat. S nem lehet agyonverni fej-szével sem, olyan életképes. Vasból van.

Nos: én ezt előreláttam. Mikor még csak gondolatával járkáltam, kiszámítottam pontosan, hogy mindenesetre milyen kelendőségre számíthat. Világos volt előttem, hogy szükség van rá, világos, hogy kiknek kell majd, világos, hogy meghozhatja, amibe kerül. Nem vagyok üzletember, de számokba tudtam fogni kilátásait és lehetőségeit. S igazam volt — a hatodik esztendő bizonyítja immár, hogy igazam volt.

De látta volna Lénárd barátom, hogy a legkitűnőbb szakférfiak, piacemberek és üzleti rutinierk milyen képpel fogadtak, mikor tervemet előadtam nekik! Pedig, melleleg mondva, tartottak rám, szerettek velem jőban lenni s szívesen jártak volna valamiben kezemre. De folyóirat! Modern szép-irodalmi folyóirat! Magyarországon! Látta volna Lénárd, hogy hogyan fogták a ceruzát s számították ki három perc alatt, hogy számár vagyok!

S mondok valamit. Ha ő hozzá megyek vala: ő, aki okos és jó ember, mit tett volna? Először is bizonyára fogta volna ceruzáját, s kiszámította volna, hogy a terv képtelenség, — ő ugyan nem ért hozzá, de lehetetlenség, s én ugyan nagyon

geniális ember vagyok, de, hiába, költő vagyok, ami magyarul, mondom, azt jelenti, hogy számár. Másodszor azt mondta volna, hogy még ha jobb is volna a terv és értene is hozzá, neki nincs heverő tőkéje, amit új kockázatra vegyen. Éppen elég dolga van a saját üzletével.

S itt kerülök M. Duperdussinre. S azt állítom, hogy ugyanazon tervet, melyet éntőlem be nem vettek, őtőle lángoló szemmel fogadtak volna el, s ugyanazon nagy árpaexportőr, ki az én esetemben nem lett volna bolond, hogy előtte idegen lap vállalkozásra fordítsa pénzét és munkáját, ő neki repült volna revuet alapítani. Hogy hogy- csinálta volna ezt Duperdussin? Ha én ezt tudnám! Legfeljebb sejtem, hogy adott esetbenteszem azt, tudván, hogy a megdolgozandó kitűnő üzletember érdeklődik a buddhizmus iránt: innen került volna neki. Hogy hogyan: az az ő titka. Mindenesetre úgy, ahogy nekem sohasem jutna eszembe, mert ha tudna eszembe jutni, épp oly geniális ember volnék s épp oly csirkefogó, mint Duperdussin.

Lénárd barátomnak rosszul esik, pedagógia szempontjából, hogy én ezt a betyárt Napóleonnal hasonlítottam össze. Nem hiszem, hogy ez az érzése végiggondoltabb volna egy pillanatnyi visszatetszésnél. Mert különben el kéne gondolnia, hogy akinek Napoleon imponál s aki Napoleonban látja a nagy, a követendő, az irigylendő embert, annak már úgylis hiába prédikálok tisztességet és emberséget. Mert Napoleon nem volt sem tisztességes, sem emberséges ember. Komisz csirkefogó, svindler és stréber volt. Rossz kutya volt, lelketlen és szőrös szívű. Ha valóban valaki elé követendő példát írnék, azért, hogy jó és hasznos legyen felebarátai számára: nem Napoleon életrajzát írnám. Nekem egészen komolyan és egészen őszintén nem imponálnak az ő nagy haditettei sem. Legalább is nem jobban, mint a nagy börszemanőverek, melyekkel pénzkonkvisztádorok- alapították meg hatalmukat és dinasztiajukat s melyeknek hadi és politikai műveletekkel való összekombinálására, mellesleg mondva, már Napoleon adott példát montenegrói Nikola királynak. De egy nagy dolgot mégis végbevitt Napoleon s van valami, amiért nagy ember számba kell venni s az emberiség nagy nevelői közt emlegetni. S ez az, hogy ő, a svindler és a parvenü, császárrá koronázta magát és feleségül vette a császár leányát. Látni, hogy hogyan készülnek a császárságok s hogy császárlányokat ugyanazon technikával kell elvenni, mint akármelyik varrróleányt: ezt

a leleplező, ezt a kijózanító, ezt a kitanító példát Napoleonnak köszönheti az emberiség. S ugyanilyen hasznos leleplező Duperdussin s ezért van olyan nagy ember, mint Napoleon. Mert megmutatta a maguk igazi mivoltában a csalhatatlan kalkulátorokat, a nagyképű valutaőröket, az ostoba népnek harisnyákból kivett és takarékbába betett rengeteg pénzéből isteni mindenhatósággal rendelkezőket. Megmutatta, hogy mily kevés észszel kormányozzák ezek a világot. Megmutatta, mily gyenge átlátással kezelik ők e rengeteg hatalmat. Megmutatta, hogy mikkel kik tudják megejteni e gögöket, e szív telenségeket, ez elbizakodottságokat s e csalhatatlanságokat. Garasos komédiával a milliomos hatalmakat.

Ez a faktum — ellenben nem faktum, ellenben nagyon ideális vonal s nyilván csak Lénárd barátom erkölcsös képzeletében él, mely elválasztja a hite szerint komoly, erkölcsös és minden reális vállalkozás számára minden különösebb szélhámosság nélkül elérhető tőkét a ledér tőkétől, mely svindlerek udvarlásába szédül bele.

Nem hiszem, hogy annyi millió volna a világon, még a gazdag Franciaországban is, hogy e megkülönböztetés fény üzését megengedhesse magának. Nem hiszem, hogy külön tőke akadna, mely elhatározná, hogy: én pedig svindliket fogok finanszírozni. Nem, minden tőke elhatározza, hogy ő biztosra fog menni, csak olyasmire, amiről ceruzával kikalkulálhatja, hogy feltétlenül nyereséges. De a Duperdussin esete azt mutatja, hogy a nagyszerű kalkulátorok és kérlelhetetlen ceruza-fejedelmek azt a kalkulációt találják jónak és biztosnak, amelyiknek a kieszelője és átnyújtója közben azt mondja nekik: „Uram, ön a leggeniálisabb ember a világon. És milyen családapa! Hogy vannak azok a drága kis gyermekei? Igazán örülök, hogy a kis János báró úgy örült a kis póni4ónak, amit küldtem neki!”

Minálunk ez így van, nincs ok feltenni, hogy máshol nincs így, sőt a Duperdussin esete arra vall, hogy a világ közepén sincs jobban. Én nem Duperdussint idealizáltam, hanem való képükben mutattam meg azokat, akiktől a dolgok függenek s akik a világban sokra viszik. Nem én tehetek róla, hogy nem Goethék s nem Jézus Krisztusok, de nincs okom leplezni, hogy jól esik szívemnek, ha leleplezik őket. Lehet, hogy nem vagyok jó praeceptor Hungariae, de nem tagadom: előttem az ilyen Duperdussin sokkal szimpatikusabb, mint azok, akiket becsapott.

Az örült tanító

1913 október 14.

Wagner német tanító megölte feleségét, négy gyermekét, megölt vagy megsebesített tizennégy embert, felgyújtott egy fél községet s annyi patront találtak tőle tartalékba rejtve, hogy nyilvánvalóan még többre, még nagyobbra készült, — mint maga meg is vallotta: egy vagy két község teljes kiirtására, mitől csak egy lépés ahhoz, hogy az egész világot ki akarja irtani. S erről az emberről azt a kérdést vetették fel: épelméjű-e? Bizottság szállt ki, bírói és orvosi, a tettei helyére, s ezen a problémán gondolkozott. Klerikálisok és radikálisok vesztek össze, hogy istennel való jó vagy rossz viszonyról fogva jutott-e Wagner tanító az ő elhatározásaihoz. Írni-olvasni tudó emberek, huszadik századbeliak és európaiak, leírtak és elolvastak olyan megállapításokat, hogy Wagner tanító épelméjű, csak erkölcsileg teljesen elfajult. Az ember a fejéhez kap s levegő híját érzi. S nem tudja, ki betegebb állat: az-e, ki megöli feleségét s négy gyermekét s felgyújt s lelő egy fél községet, vagy az, kinek számára probléma, hogy épelméjű volt-e valaki, aki megölte feleségét, négy gyermekét s felgyújtott s lelőtt egy fél községet?

- -

Mondanom sem kell, hogy tőlem távol áll minden lágy ság s érzelgősség. S hogy éntőlem akár menten, ott a tette helyén, lebunkózhatták volna ezt a veszett tanítót, mint ahogy lebunkózzák a veszett kutyát. Én egyáltalában nem vagyok ellene a halálbüntetésnek, ilyen esetekben — csak nem mint büntetésnek, hanem olyan természetes eljárásképpen, mint hogy szűrjük az ivóvizet s fertőtlenítjük a csatornákat. Egyáltalában nem látnék benne semmit, ha az ilyen magának és másoknak számára felesleges és veszedelmes életekkel hivatalból végeznének, még mielőtt tizennyolc más élet adja meg árát ez egy megáporodásának. Ha volna próbája, határa és ellenőrzése, vagyis ha biztosra lehetne venni, ki arra való, s visszaélés nélkül nem lehetne az ellen is fordítani, aki nem arra

való, én időről-időre akár irtást is rendeztetnék a gyógyíthatatlan elmebetegek közt, legfeljebb valamely kegyes csalással, orozva vagy álmukban való megöletéssel kímélvén meg a tudatosabbját a halálrémülettől. A halálbüntetést, mondom, nem azért tartom ma már az emberiség legszégyenletesebb alávalóságának, mert ölnék vele, hanem mert büntetésből ölnék, tehát ugyanazon embernek, akit megölnék, ugyanakkor, mikor megölik s azzal, hogy megölik, egyben észére és lelkiismeretére hivatkoznak. Ha azt kérdik tőlem: szabad-e, nem volna-e ajánlatos a veszedelmes és gyógyíthatatlan örülteket agyonverni: engem nem kell nagyon rábeszélni, hogy azt mondjam: igen. De aki azt kérdi: szabad-e valakit, aki gyilkolt és rabolt, halálra ítélni azon a címen, hogy teljesen ép-eszű, csak éppen erkölcsileg elfajult: azt magát is szó nélkül odaakasztatnám az ilyen épelméjű, csak erkölcsileg elfajult embertársa mellé.

Bámulatos, mily nehezen hiszik el egymásról az emberek, hogy nincs rendben a felelősségi szerkezetük — mert hisz az eszük az. Természetes, hogy aki rohadt krumplin s virslinek nevezett döghúson s téglaporon él, megbetegszik gyomrára és belére. Természetes, hogy aki ólomgözt szí be léleketnek, megbetegszik tüdejére. Természetes, hogy aki mindennap egy akó sört szivattyúztat végig a szívéen, megbetegszik a szívére. Istenem, hát oly nehéz elhinni, hogy akinek a lelke gyötrődik, megbetegszik a lelkére? S el lehet-e mondani szóval, mennyire gyötrődik az ember lelke? S kivált a művelteknél, a nem egészen állati életet élőknel. Ételben, italban, szokásban s viselkedésben csak megtanulhatunk, talán rá is rendezkedhetünk, egészségesen élni. De már ez is egy parancscsal, egy muszájjal s nem szabadaddal több, ami a lelket nyomja. S mi nem nyomja a lelket? Nem érdemes élni, mondotta egyszer a kisfiam, mint egészen pici fiú, mert amíg kicsi az ember, engedelmeskednie kell, mikor megnő, dolgoznia kell. Ebben benne van egy egész neurózis. Engedelmeskedni, nyelni, tűrni, várni, lemondani, félni, alakoskodni, erőszakoskodni, versenyezni, tetszelegni, megalkudni, eltitkolni, lesben állni, tilosban járni, rajta kapatni, elüttetni: mind csupa olyan visszaélés a lélekkel, mint volna a gyomor falával, ha állandóan kénsavval etetnék. Bámulatos, mondom, hogy lelkieken mily

kérlelhetetlenül kegyetlenek egymáshoz az emberek. Senkinek nem jut eszébe azt kívánni, hogy ne egyem. Senki nincs olyan hitvány, hogy szándékosan ne hagyjon aludnom. De hogy lemondjak arról, akit szeretek: az magától értetődik. Hogy megunt igát viseljek: az ellen még felhorkannom sem szabad. Jó fiúnak, jó apának, jó férjnek, jó polgárnak kell lennem, ha felfordulok is bele. S ha tán nincs is rá szüksége se apámnak, se fiamnak, se feleségemnek, se hazámnak. Ha kenyeremtől az élelmes elüt: mosolyognom kell hozzá. Ha a sorban hátra kerülök: át kell látnom, hogy igazsággal történt. Ha megcsalnak: nem szabad gyilkolnom, ha kisemmiznek, nem szabad rabolnom. El kell viselnem hideget, meleget, megaláztatást, igazságtalanságot, bölcsnek kell lennem, jónak kell lennem, nemesnek, irgalmasnak, részvevőnek és lovagiasnak. El kell fojtanom hiúságomat, le kell küzdenem önzésemet, fékezni kell mohóságomat, meg kell tagadnom irigységemet, pórázon kell tartanom féltékenységemet, erőltetnem kell figyelmemet, el kell takarnom türelmetlenségemet. Mindez olyan állandó horzsolása a léleknek, mint ahogy a rossz istráng kimarjítja a ló vékonyát. Mindez olyan agyonmérgezése az ember érzésének, mint ahogy a szunyograj örültté csipkedi az ökröt. S az ember nem ökör, s e z e k a szunyogok télen-nyáron, éjjel-nappal rajzanak és sohasem ülnek el és egyre sokasodnak. Mind csupa olyan pióca, mely egyre szí, de sohasem szija meg magát, s csupa olyan seb, mely mind evesebb és sohasem kergesedik el. A fájdalmat nem lehet megszokni, a gondba nem lehet belefásulni. Csak megvadulni lehet tőle s meg kell vadulni tőle. Az a csoda, hogy még van épészű ember is.

Persze: vannak különbségek. A vadságban felnőtt kecskepásztor úgy gyilkol, mint ahogy lop: egészségesen és ártatlanul, s ha mint kukoricatolvaj lehet épészű, lehet épészű mint apagyilkos is. De litterátus ember, erkölcsben és tanításban felnőtt: nem lehet épészű, mikor gyilkol. Lehet épészű, mikor beleőrül az elviselhetetlenségekbe, miket az élet, az erkölcs, a tisztesség, az emberek kezelhetetlensége ráró. Lehet épészű, mikor azt érzi: gyilkolni, gyilkolni, boszut állni, példát mutatni! De mikor megteszi, akkor már nem épészű. S mentül kiszámítottában, mentül ravasszabbul, mentül

kieszeltebben s elrendezettebben teszi, annál kevésbé. Még lehet épeszűnek venni — ez nem szójáték — aki hirtelen elveszti eszét, s azért, amit tett, még feleltethetem azt, aki nem tudta, mit tesz. De aki tudja, mit tesz, mikor gyilkol, aki odagondol, mialatt vért ont, aki számol, mialatt életeket irt, s olyan észszel tud, gondol és számol, mely verseket ért meg, talán ki is formál s kerek mondatokban szónoki háta-lommal ordítja világgá, hogy mi fáj neki s mi miatt áll boszut azokon, akik nem vétettek neki: az beszámíthatatlan nabb a leeső kőnél, az felelőtlenebb a lecsapó mennykőnél, az butább, mert magát okosnak hívó barom a megveszett ökörmél. Wagner tanító, ki egy ezer lakosú kis községen vagy falun áll boszut olyan társadalmi ridegségért s kényszerűség gért, amilyennel: nem a kis Mühlhausen, a kis Wagner tanító-nak hanem a nagy Anglia, a nagy lord Byronnak is pokollá tette életét, — aki szatócsot, parasztot és mezei őrt durrant és nyiszszant le olyan erkölcs ellen való felhorkanással, amelyért még a római pápát s a német császárt is nehéz feleltetni, s aki ennek a helyi érdekű ítéletnapjának olyan haditervvvel készül néki, mint Napoleon készülhetett neki Austerlitznak: feltétlenül éppoly nagyzásosan örült, mintha magát képzelné lord Byronnak, római pápának, német császár-nak, Napóleonnak és, természetesen, úristennek. Csak éppen hogy nem magát nagyította hozzá egy sodornagomorrhái világbüntetés méreteihez, hanem Sodomát és Gomorrhát kisebbítette hozza Mühlhausen falucskának s a maga tanítócska mivoltának kicsinységéhez. Nagyzási hóbort, a gukker fordított felén át nézve: ez a Wagner tanító esete. Ezt a vak is látja, s csak szakbírák s orvosszakértők lehetnek oly vakok, hogy ne lássák.

Különben sem csodálnám, ha a megháborodások könyvében külön fejezet kerülne a tanítók számára. Csak úgy, — bocsássák meg a hasonlatot — mint ahogy a tulajdon ellen való vétkek könyvében külön fejezetnek kell szólnia a cselédekről, pincéerekről, borbélyokról, vagyis azokról a szegény és legszegényebb emberekről, kik legbelsejében vagy legközelében élnek az övékénél ezerszer magasabb, ellátottabb, terpeszkedőbb életvitelnek, s mintegy orruk alatt gőzölög a pecsenye, melyből enniök nem szabad. Ki lopjon selyemharisnyát, ha

nem a komorna, aki látja a nagyságján s ért hozzá, hogy mily szép és kívánatos tőle a nagyságája? Bizonyos tekintetben ilyen kísértés alatt él a tanító is. Művelt, sőt tudós ember, kinek e tudástól valameddig fel és el kell finomodnia, s kiben a gyerekekhez képest való felsősége az önértetet is módfelett kifejleszti. S ez az ember szegény pária, kinek a legszükségesebbre alig telik s alázkodnia kell a legutolsók előtt is. Olyanok parancsolnak neki, kiknél kisujjában is különbnek érzi magát, s olyanok élnek nálánál jobban, kiknek a pocsolyát is sokallná a vacokhoz képest, melyben önekie kell megvonnia magát. Már a régi, a mainál egyszerűbb és mívéletlenebb időkben is külön fejezet volt az iskolamester sorsa. A német irodalomban külön típus az iskolamesteré, ki a legnincsetlenebb a rémitő nincsetlenség közepett, mely a régibb német kispolgárságnak természetes életvitele. Ahogy Hebbel vagy Keller a kispolgári szűkös életet leírja, s ahogy a még régibb Jean Paul ebbe beleilleszti az iskolamesternek még szűkösebb életét: azon a mai legszegényebb embernek is elfacsarodik a szíve, s nem tudja megérteni, hogy láthattak ilyesmiben ezek a nagy géniuszok humort és mosolyra készítő mozzanatokat. Mai szemmel olvasva, rémitőek ezek az életek — s azt hiszem, hogy a mai német iskolamester mai szemmel nézi, mai bőrén érzi s mai fogaknak csikorgatásával átkozza meg rettenetesen szűkös életét. Mert úgy a testi szűkösség, mint az erkölcsi korda szorításait a mai kisember nehezebben viseli már, mint viselte a régi. Nem nehéz megmondani, miért. Azért, mert orra előtt látja a magáénál szabadabb és ellátottabb életeket. Még csak ötven évvel is ezelőtt a kispolgár számára olyan elérhetetlen magasságban és messzeségben éltek a testiekben dúslakodó s erkölcsiekben szabadósabb úrrendűek, hogy éppúgy csak akadémikusán irigyelhette meg őket, mint ahogy csak papirosról fájt szíve a mennyei üdvösség, a paradicsomi boldogság után. De ma — gondoljuk csak meg, hogy a harmadosztályú utas egy vonaton utazik az elsőosztályúval s látja vastag bőríszákjait s nézi, hogy nyujtózódik a bársonypamtagon s eszi magát tele az étkezőben hét tál étellel. Fejedelmi palotát ezelőtt úgy látott csak, mint múzeumot, mikor belépti díjért végigvezették benne. Most, ha gyalogszerrel járja be a hegyeket, éjszakára az ő pár garasáért, ha padlásszobában is, de megvonulhat a hotelnek nevezett fejedelmi palotában, hol az esti tolongásban akár közéje is

vegyülhet az úri sokaságnak, fehéringű férfiainak, fehérmellű asszonyainak. Látja, egy félóra táján meg is próbálja gépkocsijaikat. Látja őket éjszaka a folyosón szemérmetlenül besurranni egymáshoz, hallja róluk, inasaitól és pincérektől, a csábító történeteket — aztán haza kell mennie krumplin élni, hétrét hajolni a pap előtt, s hűnek lenni hat gyerek születésétől megviselt csúf feleségéhez. Ez ellen nem vigasztalás: ebbe beletüzelés, ha az embere azonfelül még művelt ember is, aki tud filozófiát s tisztában van mindenek relativitásával. Ebbe bele lehet bolondulni és könnyű belebolondulni. Igaz, nem muszáj belebolondulni, s vannak, sőt többségben vannak, szolid egészségek, melyeket semmi rázkódás nem hibbant át az anarchiába. De ennek az áthibbanásnak ma több szorítása és lehetősége van, mint bármikor elébb s a demokrácia haladtával mind több lesz. Ez nem szól a demokrácia ellen, hanem a mellett a demokrácia mellett, mely egyedül érdemli meg azt a nagy nevet: a mellett a világrend mellett, melyben a kicsinynek nincs miért megirigyelnie a nagyot, mert nincsenek kicsinyek és nagyok, mert a munkának, a jognak s a kötelességeknek jobb beosztása mindeneknek részükül juttat és juttathat mindent, ami ezelőtt csak keveseknek jutott és juthatott. A helyzet ma az, hogy egy lord Bryont ma már nem üldöznének olyasmik miatt, amikért most száz éve még pokollá tették életét. Ma már csak a kis Wagner-tanítóknak keserítik velük a lelkét, és ez sem bírja már és visszarúg. S lesz idő, hogy a Wagnerek életébe és gusztusába sem ütik bele orrukat felebarátai, legalább is nem jobban, mint a lordokéba s a gyapjú-bárókéba, s minden ember élhet minden szabadsággal, amit egyáltalában megadhat az az általános kényszerűség, hogy az embereknek békességben kell megélniük egymás mellett. S akkor annyival kevesebb lesz a megháborodott ember, mint amennyivel kevesebb a kolerás, mióta jók a csatornák és tiszta az ivóvíz.

A piros pizsama

1914. március 21.

A pizsama az angol férfiak hálóruhája, mely a hálókocsik s nagy fogadók útján elterjedt az egész világon, sőt újabban, kivált Amerikában, a nők is magukhoz váltották, s származásában nem egyéb, mint a forró világtáji idegenek állig begombolt uniformisszerű vászonruhája, melyben, mint Claude Farrère a Civilisés című regényben megírja, az emberek abbéli tudomásuk izgalmával nézegetik egymást, hogy alatta mezítelenek. A pizsama név indus eredetre vall, s én mindig mulatok, mikor a tüntető magától értetődés ünnepélyességével látok a hálókocsi folyosóján ide-oda pizsamálni egy-egy aradi vagy váradi vicekirályt, — mert elgondolom, hogy e finom clubman ugyan mennyiért mutogatná magát így, becsületes, magyar korcos gatyában, holott a folklóristának csak az első pizsamába kell belebújnia, hogy korcra járó nadrágjában menten ráismerjen ez ősi ruhadarab oldalági atyjafiára, amely ősi viselet nem csupán a Traján oszlopán, hanem, ha jól emlékszem, már babiloni lapos szobrokon azon formában viselete a hajdani szittyáknak, mint most is becsületes nyíltsággal alföldi népünknek, s volt — bár szemérmatosan német bugyogó vagy magyar nadrág alatt — még egykét emberöltő előtt valamennyiünk nagyapáinak. Legalább az enyémnek az volt, és sokat nyafogtam nagyanyám nyakán, mikor engem gombos kis alsónadrággal s száraz harisnyával erővel úrfinak öltöztetett, holott az lett volna a vágyam, hogy én is, mint nagyapa, bő gatyának húzzam fölébe a szűk nadrágot, lábam fejét pedig szép tiszta vászonkapcába bugyoláljam s úgy búj-tassam bele a rézorrú és lakkszárú kis csizmába . . . Istenem, nem múlik el éjca, hogy mikor a nyitott ablaknál való hálásnak én is nekiöltözködöm, régi, téli, gyertyafényes kecskeméti hajnalok emléke ne suhanna át rajtam, s orromat a pernyeszag meg ne csapná, elegy az agyag langyos savanyúságával, ahogy nagyapáéknál a lakószobabeli nagy banyakemencébe szalmával fűtöttek a konyha felől ...

De bármily kultúrváros lett azóta Kecskemét: a piros

pizsama nem odavaló, hanem Rómában látta, s pláne selyemből, egy korzói kirakatban a hatalmas költőnő Erdős Renée, s cikkfélét írt róla az Az Újság asszonymellékletére, — asszonyoknak való cikket, mely ennél fogva az én férfiúi kíváncsiságom számára izgatóan érdekes. A tárgya az, hogy asszonyok mint izgulnak e kirakatbeli férfiszimbólum körül, — az egyik mint magyarázza, hogy hogysisne, az ő urának ilyen puha és elpuhult selyemkafacot! ő bizony felszabná magának blúzának... de a másik megveszi az ő emberének... és így tovább. Engem, többször megírtam már, igen bánt az irodalomnak az a nagy fogyatkozása, hogy férfimesterség lévén, csak arról ád adatokat, hogy mi férfiak a nőket hogy látjuk, de nem arról is, hogy ők hogy látnak minket. Aki asszony ír is: vagy utánczó, ki a férfiak írásait másolja, vagy, a leg-erősebbe, asszonytestbe vezett férfi, mint George Elliot — az asszonyos asszonya, ha mégoly kitűnő és maga tollával író is s ha mégannyi becses asszonyi meghittségét kaptunk is már tőle: ez egy dologban nem tudja lebírni tartózkodását vagy elfogultságát, s elakad szava, mikor közlékenységre készülné. Még lírában akadt egy-két asszony — minálunk az a Sidonie Zerkowitz nevű igen tehetséges német versköltőnő, kinek nevét kiskoromban a Tóth Kálmánéval együtt hallottam emlegetni, s a németeknél újabban a Marie Madeleine néven író poétaasszony — kik sejtetnek valamit a viharokból, melyekkel a férfi után kívánczó lélek megrázza az asszonyi testet. De elképzeltetetlen asszonyi áttételben olyan nagyszerű vallomás, mint a minővel például Kemény Zsigmond gazdagította igazán a világirodalmat a kivert íródeák figurájában, ki kulcslyukon át lesi meg a kastély kisasszonyának lehajlását s mellkendője elcsúszását. Holott egészen bizonyos, hogy a női szem ugyanolyan optikával nézi a férfit, mint a férfiszem a nőt, s rávall a nők rabszolgahelyzetére (egy szellemes hölgy, Berkovits Renéné figyelmeztetett erre nemrég, mikor a Ferenczi Sári regényéről írtam) hogy még a legbátrabb asszony bátorsága sem futhatja még a mai világban ilyen vallomás bátorságára.

Pedig e bátorság növekedőben van. Az a bátorság, hogy a nők merjenek annak élni, hogy a férfiakkal élnek, mint ahogy a férfiak mernek annak élni, hogy a nőkkel élnek. Hogy a mai nők más szemmel nézik a férfiakat, mint anyáik merték nézni, az kezd meglátszani a férfiakon. Például: a

piros pizsamákon, amiknek persze nem muszáj pirosaknak lenniök, mert ez nem elegáns szín, sőt a vörös is csak a brünni hóhérnak való — a férfiaknak pasztellszínek illenek. De mindegy: a piros vagy akármilyen pizsama, a beretvált ábrázat, a cikkbe lógó mellény úgy nő az asszonyi szemek alatt, mint ahogy a szem nőtt a napsugár alatt, — a nap addig süt millió meg millió éven át földre, sejtre, bőrre, míg egyszerre felelet nő rá, s az állatnak szeme alakul. így lát-szik meg ma a férfiakon, öltözködésükön, viselkedésükön, hogy az asszonyok kezdik őket nézni, hogy az asszonyok kezdenek hozzájuk érteni, hogy bátrabban kellene a nőknek, de jobban válogatnak is köztük a nők. Hogy a férfiak mind többet törődnek öltözködéssel s a divattal mind több dolguk: az egyenesen a nők nagyobb szabadságával függ össze, — s hogy a férfi Amerikában a legférfibb s a férfidivatban is Amerikába megy át a vezetés, az szemlátomást annak felel meg, hogy Amerikában legszabadabbak a nők, s azok ott már nemzedékek óta.

Nekünk, most élő nemzedéknek, az éppen csak kezdődő átmenet férfiainak, persze elmondhatatlan furcsa ez az átmenet. Nehezen találják meg a hidat a szultáni gögtől a férfi-öntudatba, mely megfeleljen a nők abbeli büszke tudatának s egyben okos szerénységének, hogy tudják, hogy kellene, de azt is tudják, hogy nem mind egyformán. Amennyire meg tudja érteni magamagáról az egyes férfi, hogy a nők imádják, annál kevésbé tudja ezt megérteni más férfiról — s mint-hogy a legtöbbször őszintén nem talál semmi megejtőt a másíkon, ritkán jut eszükbe, s ha, nagy fölháborodásukra, tapasztálai kénytelenek: ritkán próbálják megérteni, hogy a nők talán mégis másképp érezhetnek ilyesmikben. Én ugyan, egyre reklamálom a dokumentumokat — de erősen kellene kezdenem a komikum érzésével, sőt tán még testibb remonstrálású furcsálkozással, ha férfikézről vagy lábról, szájról, vagy lélekzetről olvasnék olyan, áradozásokat, aminőket a nők természetesnek találnak, mert évezredek óta megszokták, ha férfiak írnak nőkről, — sőt amikből meg is tanulták, hogy egymagát a versenyben állóknak szakértő és méltányoló szemé-vel nézzék, s ne csak nézzék, hanem lássák is.

A férfiak ettől s általában, férfimivoltuk tudatosságaitól még meglehetősen messze vannak, — s ezért, a tudatos férfi-beavatás híján, viszont az. asszonyok is kevésbé értenek férfi-

dolgokhoz, mint ahogy akárhány férfi, éppen asszonyok körül való tapasztalatainál s abba való beavatottságánál fogva, hogy ők hogy látják egymást, igen befentes asszonyi dolgokban.

Minden iskoláskönyvben benne van, hogy a ruha származásában inkább disz, cifraság, szépítés, mint, mondjuk, az időjárás ellen való védekezés, — a nőknél mindig is az volt, az volt a felsőbb rendek férfiainál is, csak a polgári férfivilágban lomposodott el, ahol az asszonyt nem szerelemmel szerezték, s rangbéli nagy különbségek nem voltak. A nők felszabadulásával jár, mondom, egyaránt, hogy most már a férfiak is kezdenek öltözködni — de ez a tudomány nem oly régi, nem oly kifejtett s nem oly általános, hogy a nők általában úgy értenének hozzá, mint akárhány férfi ért az asszonyi öltözködéshez. Azok a férfiak, kiket asszonyok öltöztetnek, többnyire nevetségesen öltözködnék — sőt rendszerint az sincs velük megelégedve, aki kiöltöztette őket. Mert a nőknek a jól öltözködő férfiak tetszenek — csak nem tudják, hogy ezért tetszenek nekik. Talán jellemet látnak ott, igaz férfit, kinek kezébe nyugodtan tennék le sorsukat, ahol csak jól szabott kabátról van szó, vagy előlhátul egyformán felhúzott nadrágról, mely így hátul nem vet ráncot térdhajlásban, s a vége nem akad bele a félcipő sarokkérgébe. S nem tudják megérteni, hogy mért nem tökéletes, még mindig, az ő emberük, kinek maguk választották ki a leggyönyörűbb papagály szín-nyakkendő.

Viszont: ez a papagályszín nem mindig lesz nevetséges. A kötelező női szemérem egyelőre kötelező tartózkodást nevelt a férfiakba, — mai (de már inogni kezdő és mind alamosódóbb) felfogás szerint ez a tartózkodás a férfias, s nem férfi, aki úgy tudja a testét s ebbe vágó kacérkodással áll szerelmi versenybe, mint ahogy azt nézik legerősebb nőnek, aki igenis így tesz. Ehhez képest a férfi-eleganciának is — ma még — a tartózkodás a titka, a mit ne, az egyszerűség, a kimértség, a tompítottság. (A pasztellszínnek, mint elébb mondtam.) De nyilvánvaló, hogy ebben változás készül. A változás pontosan most tíz éve indult — én éppen akkor jártam Amerikában, s undorodva néztem a férfiakon a csípőbe szabott kabátokat s kivált az áttört vagy pókháló-harisnyát, melyet igen nehéz volt megszokni a szőrös lábszárakon. S lám: megszoktuk, s megszoktuk a lazzarónisan kihajlott nyári sportingeket, — meg a kivágott escarpint, meg a manikűrö-

zött körmöt, s mindent, amit a néhány nemzedék előtti legszibaritább dandiek, a Kaunitzok s a Brummelek még férfiatlannak tartottak volna. Bizonyos, hogy ebben éppúgy nincs megállás, mint a nők felszabadulásában — s nem a férfiasság fog megváltozni vagy megcsökkenni (inkább: ugyancsak helyt, kell majd állania) — de a külsőségeiről való felfogásaink fognak megváltozni. A rococo-társadalomban, hol a szerelem a felső osztályok romlottsága volt, a nimfomániás nők szeme égése alatt kacéran cikornyássá lett a férfiviselet. A most alakuló világban, hol a szerelem az emberiség egészsége lesz, a felszabadult nő szeme sugara alatt bátorság lesz a férfi öltözködő ruhája is.

Nők és jogok

1913 június 15.

Egy szép és kívánatos, minden porcikájában kifinomodott testű asszony mindannyiszor valósággal felszisszent, mikor el-eldúdogattam előtte a kedves biedermeier-verset: „Ő hölgy, az isten gyönyörül Teremte tégedet! . . .” Nem volt igaza, s az imádni, a testi gyönyörűségben róla leinni való önértzet, melylyel e szultáni felfogás, a női embernek ily értetlen megaláztatása ellen kikelt, ugyanaz volt, mint amivel a paraszt nem tűri, hogy parasztnak híják, hanem megköveteli, hogy polgárnak tiszteljék. Mi megalázó van asszonyra nézve abban, hogy gyönyörű és gyönyörűséget szerez? Ismeri tem az életben (s majd megevett a fene irigységemben) egy pár férfit, ki igen szép ember volt s az asszonyoknak sok gyönyörűséget szerzett. Nem vettem észre, hogy ezt szégyelték, hogy lealacsonyodásnak érezték s emberi méltóságuk rovására, történőnek ítélték volna. Pedig, mondhatom: az asszonyok csakis ezzel a szemmel nézték, csakis ebből a tekintetből kezelték, csakis mint erre valókat keresték őket. S azt is mondhatom, hogy mindezek folytán önértetük nemcsak hogy nem csökkent, de határozottan túltengett. Még azon sem szomorú kodtak, hogy kiváló elméjű nők, kik másokkal tudtak beszélni angol filozófiáról és francia művészetről, az ő közelükben megbutulnak és megkukultak s bámész kábulattal úgy estek rájuk, mint a lágyvas a mágnesra. Még azon sem háborodtak fel, hogy mikor ők a leggyönyörűbb politikai szónoklatot mondták s a nemzet szinte szemmelláthatóan alárendelkezett akaratauknak, a karzatról az asszonyok tájékáról mintegy lehul-lámozott hozzájuk az állati epedés: csak egyszer csókolna meg, aztán nem bánom, ha meghalok! ... S mit mondjak? ezek az élvezeti cikkek gyanánt kezelt férfiak nem gondolták, egy percre sem, hogy ennél fogva valaki is méltatlannak ítélné őket a szavazati jogra. Egyáltalában nem érezték, hogy ettől orvosok vagy tanárok még talán lehetnek, de például ügyvédek soha! S eszerint azt sem hitték, hogy jogokat, amikkel még nem rendelkeznek, megszerezhetnek majd, ha lemondan-

nak arról, hogy jól essenek az asszonyoknak, s a szerelmet csakis családalapítás céljából gyakorolják.

Micsoda gyerekség! Mennyire csakugyan nem értek meg emberi méltóságra azok a nők, kik emberi méltóságukat féltik, ha a férfiak bábnak, játéknak, gyönyörűségük szolgálataira rendelt eszköznek tekintik őket! Hát nem azok? Hát valók egyébre? jobban mondva: hát útját állhatja-e, hogy bármi egyében is a szeretett és imádott és testében oltárra emelt asszony éppúgy teremthessen, ha tud, nagyot, s éppúgy szerezhessen még elméjével, még művészetével, még okosságával, még tudásával is testi gyönyörűséget a boldog férfiaknak, kiknek ily remek asszony-ember jutott üdvözítő részükül, mint ahogy a Richelieu, a Goethe, az öreg Andrassy asszonyait éppen nem kedvetlenítette el a férfi iránt, kinek ölelésében elalélta, hogy a nagy ember legmagasan járt az emberiségnek. Miben csökkentené ez az emberi méltóságot? Van-e méltóbb emberhez, mint hogy férfi legyen, ha férfi, és asszony legyen, ha asszony?

Bizonyára vannak csúnya nők, kik nem kellenek a férfiaknak, s kiket azért nem járja, hogy emberi jogaiktól elüssenek — szakasztott úgy, mint ahogy nem járja, hogy emberi jogaiktól elúttessenek oly férfiak, akik, szegények, nem születtek arra, hogy asszonyoknak örömük teljék bennük. De ezeket olybá kell venni, mint az egyéb testi fogyatkozásban sinlöket, púposakat, sántákat vagy vakokat, kiket azért szintén nem lehet emberi jogaikból kifosztani. A jognak egyformának kell lennie mindenki számára, aki élni tud vele, sőt, még ezen is fölül: akiket a természet megfosztott a kiváltságoktól, melyeket kívánatos voltuk ad meg egyik nembeli embereknek a másik nembeli emberekkel szemben, azoknál jogbeli kiváltságokkal kell jóvátenni a születés e mostohaságát. Ha természettől fogva rövid a kardjuk, meg kell toldani egy lépéssel többel a jogokból. Ha rajtam állana: pluralitásokkal vigasztalnám és kárpótolnám azokat, kiknek az *igézet* hatalmából nem jutott. De ez igézetet kiküszöbölni, lebecsmérelni, lehadzudni, lekisebbíteni, — elvitatni jelentőségét, csekélyleni örvendetességét, számba nem venni a nagyszerű serkentést, mit az emberi munkában, az emberi élet megszépítésében, az emberi fejlődés előrelökésében jelent, s ezt éppen nőknek tenniök,

kiknek számára a polgári jogok teljessége nem utolsó sorban arra való lesz, hogy kiváltképp való szerelmi rendeltetésük jogát, szabadságát és nyíltságát küzdjek ki vele: ez oly kép-mutató gyávaság s a győzelem kedvéért a győzelem céljából való lemondás, mint volt, egyéb téren, a magyar házassági törvényhozásé, mely, hogy a katolika egyháztól a házasságkötés s a válás államosítását megszerezhesse, a katolikus válási lehetetlenséget szinte egész egyházi kegyetlenségében átvette az állami házasságjogba. Nem születni a szerelemre hivatottnak: éppoly szerencsétlenség, mint szegénynek születni, s a társadalom s a jog s a törvény mind arra való, hogy az igazságtalanságot jóvá tegye és minden teremtetett ember számára megállapítván az élet, az étel, a hajlék s a neveltetés mindenkinek kijáró legkevesebbjét: ha nem is emberi legfőbb önérzethez és boldogsághoz, de legalább az emberi életben, az emberi munkában és érdeklődésben való részvételhez juttassa e természettől hátrattetteket. S ne mondják, akik a nők számára jogokat követelnek, hogy nincs vagy nem kell az a nőiesség, a minek féltését veti ürügyül a férfiosztobaság, mikor a nőknek nem akar jogokat adni. Van nőiesség, épp úgy, mint ahogy van férfiaság, s ahogy a politikának vagy a művészetnek tízezred évek óta nagyszerűségét látjuk abban, ha a férfi beleviszi teljes férfiaságát, épp úgy megújulást, felfrissülést és új nagyszerűségeket jelent majd ezekben, ha a nő beléjük viszi teljes nőiességét. „Nadrágtalanok vagyunk? — kiáltott a jakobinus a röhögőkre — igenis, azok vagyunk, s legalább megláthatjátok, hogy férfiak vagyunk!” Drága gyönyörű teremtetései az istennek: ha selyemleheletű combination-jeiteken meglátjuk, hogy asszonyok vagytok: az lesz a szabadság s az emberi méltóság kezdete ebben a rabszolgatartásra berendezett világban!

- -

De persze: ehhez az kell, hogy a magatok urai lehessetek, vagyis magatok tartjátok el magatokat. Nemcsak azért kell a nőknek jog, mert mindenkinek kell, ki a társadalomban él, hogy minden egyesének az egészen való ez érdekelt-ségéből erősödjék a társadalom, de kell külön a nőknek azért, hogy minden kenyérkereset lehetőségét megszerezzék maguknak. Mert az emberi méltóság, de szabadság is ott kezdődik, hol az egyes ember arra, hogy megélhessen, csak a munka

előtt köteles meghajolni, de nem egy másik ember előtt. A szerelmet is megmérgezi, ha pénz vegyül bele, s amely gyönyörűség minden jóval elhalmozunk, akit szeretünk, olyan megalázó rászorulni erre, olyan szomorú kiszolgáltatottsága ebből élni. E ζ nem nőies: a képmutatás s a ravasz számítás, amire a kitartottság neveli a nőt, s hiába minden demokrácia és szociálpolitika, amíg minden szabadság és rendezettség közben a társadalom egyik fele rabságban él a másik alatt, a rabszolga minden mételyes gondolkozásával. Erkölcsi lues, ami a nők kitartottsága s erre való utaltsága révén a világot megnyomorítja; minden új nemzedék nőből új epidémiája terjed e dögvésznek, — s az emberi ostobaságnak örök okmánya lesz, ha majd unokáink megtudják, hogy volt idő, mikor ez állapot megszűntétől az erkölcsöt féltették. Hogy a kitartottság az anya méltóságának jár, az képmutató beszéd. Azt igen jól el lehet gondolni, s csak igazságos lesz, hogy az anyává léte s a kezdő anyaság kényes idei alatt az állam éppúgy köteles legyen fizetni a nőt, mint a férfiakat, mialatt katonák. De különben a férfiak épp úgy nem kötelesek fizetni a nőt, ki anyává lett, mint a nők nem kötelesek fizetni a férfit, ki anyává tette őket. Az erkölcs ott kezdődik, hol egyik ember nem él a másiktól és szerelmi gusztusába éppúgy nem beszél bele más, mint abba, hogy mit eszik és mit olvas.

A legtöbb férfi ostoba, mihelyt asszonyról van szó s a legtöbb asszony csacsi, mihelyt férfivel áll szemben. A legnagyobb csacsiság a nőmozgalom történetében, hogy a nők komolyan szóba álltak az argumentumokkal, miket a férfiestobaság vetett a női jogkövetelés ellen. A férfiak diadalmasan kisütötték, hogy a nők gyengeelméjűek, nincs az eszüknek karaktere, nem eredetiek, csak felkapni tudnak, de találni nem. A nők erre felháborodva mutattak rá Szonya Kovalevszkára, ki nagyszerűeket alkotott. Édes istenem, hát tegyük fel, hogy nem alkotott. Tovább megyek: én is azt tartom, hogy a női intellektus gyengébb, mint a férfiúi, hogy a nő nem tud nagyot és újat teremteni, s hagyják békében szegény Szonya Kovalevszkát, kinek egymagában kell háromszáz vagy háromézer nemzedék asszonyáért helyállania. Mi következik mindebből? Semmi. Nem arról van szó, hogy a nők ezentúl nagyokat alkossanak, s a lelkük sasszeme kimérje a végtelen-

ségeket. Csak hogy belebeszélhessenek abba, hogy a boltokat hány órakerék zárják, hogy a marhának mi legyen a vámjá, hogy esztendőnkint hány katonát állítsanak, s a királysértésről bírót ítéljen-e, vagy esküdt. Ehhez csak nem kell zseninek lenni?! Ha jól meggondolom: eddig sem a Goethék látták el az ilyesmit, s ha bismarcki rendeltetésre csakis bismarckok valók, akkor a nők bele fognak nyugodni abba, hogy az egyenlően jogosultak versenyéből a tehetség s a hivatottság erejével ezentúl is épp úgy a bismarckok fognak a bismarcki helyekig eljutni, mint ahogy eddig is, a férfiak versenyéből is csak azok jutottak el. De hogy teszem, a gróf Khuen-Héderváry Károly horvát és magyar államférfiúi karrierjét asszony ne futhatta volna meg, annak igazán nem látom okát, s viszont nem hiszem, hogy ő exellenciáját úgy munkája színvonalában, mint pályája megfutásában komolyan zavarta volna, ha véletlenül olyan a testi konstitúciója, hogy minden négy hétben három napig nem ajánlatos hivatalba járnia, s huszadik és harmincadik éve között háromszor-négyszer egy-egy félévig magánéletbe kellett volna vonulnia. Így is kiérdemelhetné volna az aranygyapját, mint ahogy Sággy Gyula sem lett volna kisebb jogász és professzor, ha akár egész életén át más állapotban lett volna. A jogok nem a génieknek járnak, hanem az embereknek, s ki mentül gyengébb, annál inkább meg kell támogatni jogokkal. Nem adni a nőnek jogot mert természetből fogva gyengébb a férfiúnál: annyi, mint még kezén lábán is megkötni azt, ki amúgy is lemaradt a startnál. Ahhoz, hogy a nőknek választójoguk lehessen s a nők alispánok, főispánok és miniszterek lehessenek: semmi köze annak, hogy kerültek-e ki soraikból Goethék és Darwinok. A szerbeknek sem volt Goethéjük, azért mégis van választójoguk. Nekünk sem volt Darwinunk, azért mégis vannak alispánjaink. A dánoknak sem volt Verulamii Bacojuk, azért a dán minisztereket éppúgy becsukják, mint hajdan őt. Mária Terézia nem volt Bismarck, csak derék és jóeszű asszony volt, s legalább oly jól ellátta, igen nehéz időkben, e szorongatott birodalom kormányzatát, mint akárki elődjei s utódjai közül. A jogok nem arra valók, hogy az asszonyokból férfiakat csináljanak, hanem hogy elhelyezzék az asszonyt a világban, mely eddig csak a férfiak állt. Hogy minő helyre: az éppen attól a sok mindentől függ, miben az asszony a férfitől különbözik. Elvégre a férfi sem mind díjbirkózó. A férfi sem mind csatornatisztító. A férfi

sem mind ismeretelmékedő. A férfi sem mind csupa Rodin és Michel Angelo. Ha a nők testre lélekre átlag gyengébbek, mint átlag a férfiak, akkor továbbra sem ők lesznek az emberiség vezérei, hanem meg kell elégedniök a második helyekkel. Ebbe aztán, ha csakugyan természetes előzményekből csakugyan természetesen alakult ki, éppúgy bele kell nyugodniok, mint abba a szintén nem kellemes végzetükbe, hogy fájdalommal kell szülniök gyermekeiket, s általában, hogy szülniök kell, holott sokkal mulatságosabb és kényelmesebb volna azokon a primitívebb módokon szolgálniuk az emberi nem továbbzaporodását, ahogy például a halak teszik. Bizonyos, mert már eddig is bebizonyították, hogy az átlagos munkára átlagukban éppoly alkalmasak, mint átlagban a férfiak. Akik a mai nő-mozgalmakat vezetik és igazgatják, sokkai számosabbak ma már, semhogy csupa kivételes géniuszok lehetnének — pedig oly kitűnően vezetik, hogy nyugodtan lehetne *egy-egy* országot az ő adminisztráló képességeikre bízni. Majd megvállik, hogy mi a nekik való munka — az a fő, s nemcsak az ő boldogságuk, de az egész emberi nemé is azon fordul meg, hogy dolgozzanak. Mert ez teszi őket függetlenné attól, hogy szerelmi életükben bele nem tartozóságoktól zavartassák meg magukat, s ez teszi őket képessé arra, hogy, amit a férfiak eddig elérni nem tudtak: lerázzák magukról s ezzel az egész műveit emberiségről a legvégzetesebb megrontót: a nemi hazugságot.

A szerelemnek, amin minden épül, be is kell vonulnia az élet közepébe, s ennek csak akkor jöhet el ideje, ha a nők is emberek lesznek. A szerelem eddig úgy el volt temetve bőrünk alá, mint ahogy a szén és láva és forróság, az éltető naperő e beraktározottságai, el vannak temetve a föld kérge alá, s csak földrengések ártalmaival tudják megmutatni, hogy áldás helyet pusztításba szorultak. Ezt a leghatalmasabb erőt felszabadítani rejtezkedéséből, s betegség helyett egészség gyanánt hasznosítani az életben s a munkában: ez a nők feljogosításának igazi rendeltetése. Mint ahogy a tüzes istennyilát le lehet fejteni villamos vasútra, csengőre, telegráfra, telefonra s olvasztásra és aranyozásra: úgy veszi majd hasznát a világ annak, hogy szerelem: van.

Csak egy példát mondok, mit a lélek ismerői előtt nem

kell sokat magyaráznom. Mennyit elméskedünk azon, hogy a kislányok szerelmesek tanáraikba — s elfelejtjük, hogy a fiúk is szerelmesek az öveikbe, vagy egyenesen, vagy félelem és neheztelés formájában, de szerelmesek. Az ifjú adeptus ma is feltekint a mesterhez, s szinte testi összefüggésben szíja meg magát tudományával, s töri magát abban, hogy méltó legyen hozzá. Ha még az igazi szerelem: mily csodáit tudná mivelni ez átihtettségnek s ez erő kifejtésnek! S ahol s amiben férfiak és nők együtt dolgoznak, s a kezdő és átmeneti idők izetienségei után: önérzetre nevelkedett nők s szerénységre utasított férfiak az egymásnak való tetszeni vágyás s az egymástól fűtött hevület emelkedésében mennyire többre lesznek képesek, mint a mai celibatárius munkában! Mikor legkülömb a férfi? Mikor asszonyt érez. Mikor legkülömb az asszony? Mikor férfit érez. Mily nagyszerű munka lesz az, mely e megkitűnősülésnek hasznát látja, s mily száguldó menete lesz a munkának, mely ez állandó oxigénezettség érverésének ritmusában folyik!

Jogot a nőknek, hogy emberek lehessenek, mert csak emberi önérzetük erejével merhetnek igazán asszonyok lenni. Addig nem lehet emberiségről beszélni, míg egyik fele nem él emberi fokon, s az emberiség rablógazdaságot űz, míg a nők kiskorúságában lekötött erőket az élet számára nem hasznosítja.

Szerelmes rajzok

1913 december 23.

Zichy Mihálynak úgynevezett erotikus rajzait láthatni most egyideig — az igazgatóságnak hatósági vegzák miatt külön kérendő szíves engedelmével — a Nemzeti Szalonban. Zichy Mihálynak könyvben is láttam már ilyes rajzait, s az itteni gyűjtemény egyikét darabja talán különb a könyvbeli-éknél. Ugy ezek, mint azok — természetesen — ugyanezt a Zichy Mihályt mutatják meg, mint egyéb rajzai: Az ember Tragédiájához, a Petőfi verseihez, az Arany János balladáihoz, a — miket most ugyancsak a Nemzeti Szalonban látni — Lermontov egyik regényéhez készültek: a finom és hideg romantika-akadémikust, kiben a Cornelius gondolat-geometriáját a Gustave Doré színpadisága teszi földibbé, ha nem is elevenné és emberivé —, e színpadiság alacsonyrendűségét pedig némi dekadencia emeli föl (tudom, hogy ez paradoxon s azért írom, mert paradoxon), némi, igen kevés, perverzió nemesíti azzal, hogy hidegen átizzik rajt-, mint az északi fény. Annyi persze nincs belőle, hogy át is fűtse, s ezzel akár a rosszaságnak, a romlottságnak, a bűnnek s a rothadásnak, de erejével és indulatával hatalmasítaná széppé. Hol van ez a Daumir tenyeres talpas s balzacian túlfűtött bourgeois-gazdagságától? S hol, ha rothadás démoni dekoratívságáról van szó, Aubrey Beardsleytől, aki úgy szép, mint ahogy a bőrorvos elandalodik a vérbaj pörsenéses rózsáin, hogy mily isteni szépek?!

Zichy Mihály nincs ilyen szép — a Beardsley kifejlett teljes tudósravadásához képest ő a betolakodott enyhe tudócsúcshurut, s a viharos éjcekához képest, aki Goya volt, ő az őszei délután, talán igazán, ahol második hazája volt, valamelyik cári parkban, hol a fák éppoly megnyírtak s a levelek őszzsel éppoly imbolyogva hullanak, mint a versaillesiban, s a barbárságot a finom régiség helyett elég igazian szellemíti át a bágyadt kiéltség. A pavillonokban fekvőhelyek maradtak szelíden feldúlva, a kioszkban a házi színpad kulisszái árulják el vászon mivoltukat, a szökőkút elapadt s medencéje gyengén iszapos, a messzi pázsiton pedig karcsún szalad át az ottfelej-

tett őzike. Az egálja piros s másnapra szelet jelent, s köhögése elől az óvatos udvari ember gallérja feltúrva igyekszik a kastély felé. Óvatosan s enyhén izgatottan, mint akiknek, mondom, a mellük nincs egészen rendben. A Zichy Mihály erotikus rajzai igazán csak éppen hogy erotikusak. Szerelem éppoly kevésbé van bennük, mint vadság, humor éppoly kevésbé, mint tragikum, s a kéj bánatos dühe, melytől, ha igazán rá tudnák rajzolni, a papírnak is görcsbe kellene gyűrődnie, úgy lehül cenzúrája alatt, mint a tüzes istennyila a villamos csengő berregésében. Egyik rajzán a kentaur-csődör veti magát a kentaur-kancára. Teremtő isten: a Balzac Contes drôlatiquesójában meg van írva, ahogy a kancán lovagló lovas vágtatva menekül az utánuk gerjedt csődör elől, de az az istálló előtt még utoléri őket, s a lovas érzi a nyakán a düh fűvását s már azon percben minden csontjában lepénnyé törik a rázuhanó vadállat alatt . . . Ez, mondom Balzactól van, nem pedig, de mennyire nem, Zichy Mihálytól. Vagy én becsülöm túl az erotikumot, vagy nem tudom megérteni, hogy jutott Zichy Mihály az erotikumhoz másképp, mint uri gazdájának vagy barátjainak mulattatására. Zichy Mihály nem erotikus rajzoló — ez szól ki az elegáns, egy kicsit üres morbidezzából, melyért viszont és természetesen érdemes ezeket a rajzokat is megnézni.

Pedig vannak erotikus rajzok — s ó istenem: milyenek! . . . Merem isten nevét ajkamra venni, már másodszer, ennél a témánál, mert isten, ha csakugyan méltat bennünket arra, hogy legyen, nyilván nem azért rendelte a szerelmet, mert disznóságot is akart teremteni. Éppen mert a szerelem még föltétlenebb hatalom az éhségnél (enni kell, asszonyozni muszáj — hallottam egyszer egy parasztembertől) s mert a csillagok közt sincs feszülőbb gravitáció, mint amivel a milliárd évek előtt kettészakadt összejt a férfi s a nő transzpozíciójában újra meg újra össze akar szaladni: az élet, a lélek s minden vallási rítus és áhítózás valami formában s jelképben mindig az evéstől s a szerelemből veszi adalékait s öltözeteit, s a szerelemből még inkább, mint az evésből. A legizgatóbb s a legörjítőbb hatalom lévén: azért rakodtak fölé a legizgatottabb s a legörültebb tilalmak, s annyira mindenütt a világon s annyira már a legmesszebb időkben, hogy a szerelemmel szemben való elfogultság s tárgyiatlanság már benne születik idegeinkben s lelkünk mehanizmusában. Hogy annyi tilalom

és szabadságharc folyt és folyik körül a művészetben is: talán az okozza., hogy az ember (legalább én így vagyok vele) a legmagasabb fajta művészetet, a legmegrendítőbb lelki és idegbeli közlést várja, ha már egyfelől hivatalosan kötelező büntudattal s a kézalattiság megalázásával kell ezeket a képeket néznie, s ha másfelől a szabadság, a, hogy úgy mondjam, népjog is, mely megrajzolásuk s megnézhetőségük lehetőségét kiküzdí, szintén képtelen magából kivetni a büntudatot. S ha még a szabadgondolkodás is azt komédiázza s annak komédiázását követeli a műérzék s civilizáltság cinosurája gyanánt, hogy a művész s a néző ezeknél, éppen ezeknél a képeknél ne érzett s ne gondolt legyen s ne érezzen és ne gondoljon semmit abból, ami érzés és gondolat e képeknek ugyebár éppúgy s a formáktól, vonalaktól s színektől elválaszthatatlan materiájuk, mint maguk a formák, vonalak és színek?

(Ezeknél a képeknél és minden képnél. Nincs nagyobb ostobaság, mint *l'art pour l'art* abban a véglelességekben, mely komolyan úgy tesz, mintha lehetséges volna kép, mely egyáltalában semmit sem jelent és semmit sem mond, s mintha teljesen mindegy s a kép mint kép számára minden következés nélkül való volna, hogy a szín és forma és vonal és fény és árny és kontúr vagy a kontúrokon való tulömlés s a vonal irányában való továbbregzés adalékai egy régi nadrág vagy egy fiatal lány térbeli jelentkezésének adalékaiból vetettekbe.) Nem, nem vagyok képmutató, — bevallom (s viszont ez érdekeltségnél fogva gyanús tüntetéssel s hencegéssel alá is húzom) az erotikummal szemben való nagy ér de kéltiséget — de épp ezért több csalódást, több művészi csalódást érzek (valósággal megcsalást és megrövidülést) középszerű erotikus képeknél, mint egyéb középszerű művészettel szemben. Igaz, hogy lelkem titkában minden művészettel szemben azt vallom, hogy csak géniének szabad benne lenni s csak a remekmű művészet — de sehol e kényesinyűségnek több jogát nem érzem, mint mikor erotikumról van szó, s a derék Bayros márkit én bizony becsuktnám, nem pornográfiaért, hanem középszerűségért.

És sokakat becsuktnék — még tán Correggiót is, kit különben imádom, amiért az ő Bécsben látható híres szép Jupiter és Io-képén a szerelmet ugyanazon bájosan meleg eleganciával festi meg, mint aminővel egy másikon a Szűz Máriával

a mellét — egy mondanie-hölgynek elragadó bustejét — adatja a csókolnivalóan dundi Jézuskának. A szerelem erejéből csak a japán szerelmes rajzokban érzek valamit — nyilván, mert ezek igazán szerelmes rajzok, s a szerelmet nem kezelik disznóság gyanánt. A legnagyobb és legrégebb japán rajzolónak vannak és maradtak ilyen rajzai — de engemet kivált két mester kap meg, véletlenül, vagy talán nem is véletlenül, a régi japánság dekadenciájából való. Az egyik Tojohiro, ki 1828-ban halt meg, tehát — szeretek erre gondolni s látni két homlokot, amint a föld gömbje fölött néz össze egymással — kortársa Goyának. A másik s erotikumban legnagyobb: Kunisada, ki 1865-ben halt meg, vagyis akkor, mikor Munkácsy és Zichy Mihály színpadiságot tanult. S akik mindketten, de kiváltképp Kunisada, ki tudják váltani a vonalból s az elrendezésből a szerelmi megfélemezés minden szpazmatikus földöntulóságát. Micsoda gyilkos elegancia, micsoda hörgő stilizáltság — látom: a dekoráció csak úgy szép, ha olyan, mintha gyilkosságnak volna föléje rendezve. (Ezt Beardsley tőlük tanulta s egy kicsit Toulouse-Lautrec is.) Több az erőnél, ami bennük van — a vonalaik, vastagításaik és vékonyításaik olyanok, mintha kifejtett idegszálak volnának, határtalan lehetőségeivel a vonagló gyönyörűségnek s a meredt fájdalomnak. S mint a fej, az arc, a ruha, a kézzjáték: a test minden fejlettségei a dekorativság s a kifejező hatalom egyenlő jogán adalékai e rajzoknak.

Mily imponáló magaslát ez azzal a: nem aszkéta, csak egyszerűen korlátolt nyárspolgárisággal szemben, mely ugyanazon időben a nyugati világ gondolatát eltelte! Egy arasz idővel a Kunisada halála után, ki éppen még szerencsésen meghalt, mielőtt Európa átvette volna szigetükre erkölcsének korlátoltságát — kevéssel ez után írta meg a polgári világ egy nagyratartott tanítója, s nem holmi medve, inkább: világfí, s nem talán német vagy mucker, hanem, inkább 1 katolikus, latin, francia — írta meg, mondom, Dumas fiú az ő híres regényét, a *l'Affaire Clemenceaut*, s ennek egy passzusára emlékszem, homályosan, de tudom, hogy éppen festővel vagy szobrással mondatja, s olyasmit mondat vele, hogy a természet is útmutatást ad a művésznek, hogy vannak a női testen részek, melyek nem valók vászonra, mert a test ezeket elrejtí, s igaza van, mert nem is szépek! Nem hiszem, hogy a természet olyan bugris volna, mint Dumas

ék volt, de valóban, itt is meglátszik, mint annyi máshol, hogy javíthatatlan pazarló, mert még ennek a férfinak is juttatott, sőt bőven, a női test rejtettségeiből! Mily korlátolt-ság kell hozzá s e saját korlátoltságuknak a világegyetemre való átvitése: azt hinni s azt venni észre, hogy a természet egyáltalában tesz különbségeket, tud és tudja a különbséget szép és nem szép, kívül vagy rejtve hordott közt, s nem mindegy neki szem vagy tyúkszem, száj vagy nem száj! Aki-nek nem minden szép: hogy merhet az szépségről beszélni? Jobban mondva: aki nem tudja s nem látja, hogy mindennek megvan a maga szépsége s minden valaminek egyes példányai között ég és föld különbségei lehetnek a szépségnek s a rut-ságnak, a bűbájnak s az ökredeztesnek: az hogy lehet büszke a művelődésre, a fejlődésre, a kikülönbözőzésre Mint a test minden porcikája, úgy igazán minden porcikája lehet — amennyiben a szép fogalmát az értékelésbe belevisz-szük — érthetetlenül gyönyörű és kétségbeejtően pocsek, csakúgy, mint ahogy egész test és egész test között elmondhatatlan különbségei lehetnek nemcsak a formák szépségének, de a testi anyag finomságának is. Van finomabb hús és csont, mint ahogy van finomabb gyapjú — mondom: nemcsak szebb vagy egészségesebb, de előkelőbb anyagú. A British Múzeum-ból emlékszem egy üvegszekrényben álló sárgásfehér csont-vázra, — egyiptomi női csontváz, egy akkori hercegnőé volt. Őszi ebéd után álldogáltam előtte, fáradtan, hazátlanul, s még azzal az érzéssel is, mintha a nyeldeklém a szívembe esett volna le: a gyerekkoromból megmaradt félelemmel a csont-váztól. Mégsem tudtam megválni tőle — feltűnt karcsúsága s vékonycsontusága, s bár kevés csontvázat láttam életemben, tehát szemem nem tanult bele, mégis valahogy úgy voltam, mint mikor az ember nyolctíz kilátástalan uszóóra után hif telén rájön az úzás titkára, s kezének-lábának mintegy megnyílik a szeme az úzás iránt: itt is leesett szememről a hályog a csontváz iránt, hirtelen megtanultam látni mivoltát, s -megláttam, hogy mily szívdagasztóan gyönyörű, mily asszo-nyian, mily -hercegnőién imádnivaló ez a csontváz. Drága, keákeny koponyájától finom bokájáig, csuklójával egy páru-huzamban folytatódó kezefejével, hosszú lábászarával s hosszú, keákeny lábával úgy állt ott, gyengén domború homloka alól tigy nézett — nem is nézett: tekintett ki az üveg mögül, mint a kifinomult halál, mint az a halál, amit érdemes hálni a

szépségért, az *édes* lélekzetért, melyet valaha e bordák mögött lehetett föl és szembehunyva, magunkba színi, a csókért, amiben e fogak fölött lehetett elalélni, a nyugvásért, amit a bűgő férfifej e medencének rugalmas bársonyboltozata fölött találhatott. S maga a csontja is még annyi száz, sőt ezer év óta mintha még nem is volna meszes, mintha eleven volna, igen: eleven, hiszen minden eleven, ami van . . . Emlékszem, tán egy óra hosszat álltam ott, álmélkodva, megrendülve, fájdalmasan és szerelmesen — a végén aztán elnevettem magamat. Mert az jutott eszembe, hogyha én most betörném az üveget s e finom koponyát két tenyerembe fogva képemhez szorítanám: az perverzitás volna. S ha ezt valaki megírná, az meg pornográfia volna.

A millenniumi emlék

1913 július 27,

A Nagy János-utcában akadt a napokban dolgom, s mivel egy negyedórám volt ráérő, körülnéztem erre-arra a Városligetben. Jó ideje, hogy a Városligetet csak tévív idejéből ismerem, s onnan is csak a korcsolyapályáról, ha van kit szemmel megkeresnem. Kószálásom közben álmélkodva álltam meg a millenniumi emlék előtt, mely szórakozottságomba sok éven át sokszor belesejlett ugyan, de meglátni tulajdonképp csak eznapi néztem meg. Mégis: mintha emlékeztem volna erre az építményre. Végignézve rajt-, szétgöngyöltet rengeteg kártyapapírlapokra gondoltam vissza, rajtuk szigorú klasszicista rajzokra, mértani vázvonalakra, kifőzött és kifehéritett oszlopokra: egyszóval schickedanzi magyar építkezési tervekre, s visszagondolok, s szívem összefacsarodik, egy nagyorrú kis cingár emberre, vékonyra, átlátszóra, kurta állura s magas homlokúra, Pulszky Károlyra, kinek ez a karcsúra soványított Behemót-épület volt utolsó rosszhiszemősége, vagy, hogy enyhébb, szeretőbb és barátiabb szót mondjak: fumisterije. Charley akkor még friss volt és fürgé, s nem röstellte a fáradságot, hogy összegyűjtve egy csomónkat újságírókat, ha jól emlékszem: az Otthon-klubba, elénk tárja egy zöldposztós hosszú asztalon a Zalával elegy jó Schickedanznak terveit, s megmagyarázza, hogy a magyar nemzet egy esztendőt sem élhet tovább, ha ezer évének ünnepét és fordulóját s egyben az Andrássyutat is meg- és be nem koronázza ezzel a nagyszerű utlezáróval, diadalívvel, Pantheonnal, monumentummal, amit akartukkal. Mi ugyan semmitsem akartunk, legkevésbé ilyen semmitmondó közhelyoszlopzatot, könyökünkön kinövő szobrokkal és mi a fenének állók itt jelentéssel. De Charley oly meggyőzően tudott oda se figyelni, mialatt rábeszélte minket, hogy másnap ahány újságba irtunk, mind tele volt a Zala, a Schickedanz, a millenniumi emlékek dicséretével s azzal a bizonyítással, hogy ezen emlékműnek föld alól való kitoppantása lesz a próbája annak: magyar-e még a magyar, megmaradható Európában s van-e érzéke az

íránt, hogy kultúrnemzet nem lehet el anélkül, hogy méltó, lezárást tornyozzon az Andrássyút végére . . . Hályogoszlató éjszakákon, mikor világosan látom, hogy nyilván nekem is meg kell egyszer halnom, mivel feltűnő sokan nem élnek már azok közül, akik nélkül valamikor el sem tudtam képzelni, hogy a világ világ lehet: sokszor visszagondolok erre a drága, tehetséges, bűbájosán szerencsétlen emberre, kinek, mondom, ez emléképületnek ránkakasztása volt utolsó utcagyerek-szeszélye. S elgondolom, hogy ha csak tizedrészt ennyi fáradságot és kapacitálást fordított volna arra, hogy a Piombót, az olasz primitíveket, mind a megbecsülhetetlen értékeket, melyekkel potom áron emelte a budapesti Szépművészeti Múzeumot Európának egyik igen helytálló képgyűjteményévé, így a sajtó pártoskodásának pártfogásába beszélje bele, ahelyett, hogy a védekezést méltóságán alul valónak tartva, a pártörület s a politikai ikonoklasztaság minden kajánságát pajzstalan hagyja magára zúdulni: talán ma is élne, s többet jelentene a magyar élet számára a politikusoknál, kik azért tartják magukat komolyaknak és értékeseknek, mert mintegy prózában csinálják meg panamáikat, míg szegény Pulszky Károly, hogy úgy mondjam versben volt a kelleténél genialisabb elszámolási ügyekben . . . Inkább építtetne az Andrássyút elejére is millenniumi emléket, csak élne és jelentené még azt a szikrázó és biztató darab Európát, mely az ő halk öngyilkosságával úgy hunyt ki életükből, mint ahogy a nyílt tengerre sikló éjszakai gálya faráról visszanézve, egy darabig még látni, percről-percre, az ott maradt világítótorony fel-felszikrázását, de a szikra mind gyengébb, az éjszaka mind feketébb, s az ember észre sem veszi, hogy már nem lát semmit.

Pulszky Károly, mondom, genialis ember volt s ha génije inkább magának is alkotásra futotta volna, mint csak hogy a mások leglélektelenebb dolgait is lelkesen tudja rákötni az emberekre: ő bizonyára külön emléket álmodott volna a millenniumnak, mint aminő most jelenti az Andrássyút végén Magyarország ezer évét ugyanazon fáradsággal, amivel Wellington győzelmeit is jelenthetné, vagy a német vámunió megalkotását, vagy a magyar bűnvádi eljárás törvénybeiktatását, Ez ugyan nem volna baj — elvégé a párisi Etoile: nagy diadalíve is csak azért jelenti azt, amit jelent, mert már római időkből ráncszállt az ilyen formájú épületeknek ilyen természetű jelentése. Mindazonáltal a diadalívnek s a diadal-

kapunak formája természetesen alakult ki abbeli rendeltetéséből, hogy ez olyasmi, ami alatt elmennek — s ha egészben véve mai utcán vagy téren forgalmi akadály is, a saját szépséget megadja neki az, ha formája a köré kristályosodik, matériája a köré rendeződik, hogy alatta át lehet járni. míg ellenben a mi millenniumi emlékünkből magában benne van a forgalmi akadály: az oszlop, mely előterében elállja az utat. Ez különben mindegy; most nem is arról akartam beszélni, jó-e, rossz-e, szép-e, csúnya-e. Csak éppen két dolog motoz a fejemben, mióta szemügyre vettem és sorra néztem köveit, párkányait, szobrait, sőt, mert ezek is vannak: reliefjeit.

Az egyik ezekre vonatkozik: a szobrokra és reliefekre. Meglepetve vettem ugyanis észre, hogy a reliefek legtöbbször nem tudom, milyen jelenetet örökít meg s a fejedelmi szobrok közt is akad, amelyikről nem vagyok biztos, hogy kicsoda. Már pedig bizonyos, hogy ez az emlék lehet nagyszerű, lehet közepes, a szobrok lehetnek imponálóak, lehetnek unalmasak, a reliefek lehetnek erősek, lehetnek gyengék (egy nagyon szép van közöttük, két viaskodó lovas, lehet, hogy Szent László s a kun leányrabló), de csinálójuk bizonyára tudta, mit akar velük ábrázolni, kétségtelenül tudja azt ábrázolni, amit akar ábrázolni s nyilván fölszerelte mindet a kellékekkel, az ismeretőikkel, az emlékeztetőikkel s a szerszámokkal, amik annak a jelenetnek, időnek, személynek vagy foglalkozásnak tartoznak. Ha tehát én tudatlanul állok e dolgok előtt, akkor nyilván bennem a hiba, ami azért ejt gondolkodóba, mert a magyarok történetét nemcsak a nyolcadik gimnáziumban magoltam be, hanem azóta is minden részletében át kellett tanulnom és gondolnom, a legjobb agybavésőnek, a kényszerű alkalomnak szorításával. Emlékiratokat is olvastam, s ismerem irodalmunkat és képzőművészetünket, mely, kivált a múlt század belső harmadában, igen kitüntette a történelmi témákat. Egyszóval: ha bennem is a hiba: nem tudatlanságomban van. Hanem abban, hogy semmiféle összefüggésben nem állok az alakokkal s az eseményekkel, melyek itt ábrázoltatnak.

Kézen és közelfekvő gondolat, hogy az ember zsidó s ezért, nem lévén vérbeli egykeringése a nemzettel, nem is érez fel emlékeztetéseire. Ebben is lehet valami, de nem minden. Nem vagyok benne biztos, hogy teszem Kállay Tamás, a kedves honatya, vagy Szemere György, a kitűnő író, nálamnál biztosabban fel tudná-e sorolni, mi mit és kit jelent ezen az

emléképületen. Holott, úgy tudom, az ő apáik egyenes ágban testükben lehetnek jelen az eseményeknél, melyeknek emlékére ez az épület épült. Nem akarom senkinek érzését megbántani, de nem vagyok benne biztos, hogy akárki más embernek nincs-e több köze akárki, bár legidegenebb vérű vagy ország--béli mai emberhez, mint tulajdon apáihoz, kik egy ezredév előtt éltek. Óriási a távolság a képzelhető legtöbb fajtájú-mondjuk köztem és Mr. David Lloyd-George között. Mind--azonáltal sokkal több közösséget és összefüggést érzek övele, mint teszem a Makkabeusokkal, kikre pedig, mint igazán; dicső őseimre, igaz hiúsággal vagyok büszke. S nem hiszem, hogy csak én volnék így. Nem hiszem, hogy például maga Lloyd-George is ilyesféleképp ne volna, bár ő is igen büszke,, amivel nem egyszer eldicsekedett, walesi, tehát kelta származására. Sőt, hogy megmaradjak a keltáknál, de áttérjek a szélső radikálisról a konzervatív nacionalistára: nem hiszem,, hogy másképp volna akár maga Maurice Barres is. Fogadok,, hogy ő sokkal közelebb állónak tapasztalná magát egy mai frankfurti börzeágenssel, mint a dicső Vercingetorixszal, ki p edig Julius Caesarnak volt méltó ellenfele ... Goga Oktavián: barátom nemrég szememre vetette azt a kegyetlen mondásomat, hogy a múlttal szemben csak egy kötelességünk van: az, hogy elfelejtsük. Félek, hogy e kötelességet akkor is teljesítjük, ha, mint Goga Oktavián, ellenkezőjére tökéltük el magunkat. Goga Oktavián járhat — s ez az ő ideges, keskeny, szőke koponyáján nem is fest rosszul — birkabőrűvegben. Azért mégis több köze van hozzám, mint Decebálhoz, A mai s az egy vagy kétezer év előtti francia éppúgy más ember, mint a mai francia s a mai malisszor. A mai ember annyira más érdekeltsgű életet él, mint éltek azok a régiek, akik nélkül pedig ő sem élne, hogy azoknak akkori legnagyobb cselekedetei és történeteik sem olyan rokon természetűek, hogy emlékeztetésükre bár egy mai érdekük is — mint a rokonhangra a rokonhúr — fölzengene. A múltakra csak igényeket lehet rászerezteni, de a múltakban bennélni akkor sem lehet, ha a múltak bennünk élnek. A különbség pontosan az, ami, mondjuk, egy balatoni kastély s a régi cölöpkunyhó között, melynek rég föléje rétegeződött az iszap, a kavics, a televény s tudtomon kívül építtem kastélyomat arra a felszínre, melynek mélységében ott szenesedik e cölöpkunyhó. Bizonyos-hogy a mai kastélyban benne él a hajdani cölöpkunyhó, mert

milicien kastélyban benne él, mert a kastély a cölöpkunyhótól származik. De bizonyos az is, hogy semmi valóságos összefüggés vagy összeköttetés nincs a fent virágzó kastély s a lent korhadó cölöpkunyhó között. Ha a magyar a jelenben nem tud élni, akkor hiába emlékezteti magát őseire még beszélőbb emlékekkel is, mint a millenniumi emléképület.

... A másik, aminek motozásától szabadulni nem tudok, az azon való tünődés, hogy nem nézve történelmi emlékeztetéseit, épületnek vagy művészi munkának miért oly unalmas ez az épület? Miért, mikor minden egyes köve és bronz a olyasmi, ami valamikor szép és szellemes volt — mert van-e vajjon szebb és szellemesebb, mint például egy korinthusi oszlop, mely valaha, valaha, először: valakinek éppoly személyes dolga, jelentkezése és kifejeződése lehetett, mint ma nekem a kezemírása? Bizonyos, hogy ezen az építményen semmi eredeti sincs, még az sem, hogy a nem eredeti alkotórészek mint vannak benne összealakítva új egészszé. Ez az új egész is régi egész, — híven, tanultan, ízlésesen s az arányok hatásának helyes kiszámításával érezve utána kipróbált miniaéknak. Mégis miért oly sehogy sem ható?

Ezt a kérdést nem ugratásból vetem fel, hanem mert igazán tünődöm rajta s nem tudok rá feleletet. Az a felelet, hogy mindez adalékok hatása iránt, milliárd megisméltődésük miatt, már eltompultam, kínálkozó felelet ugyan, de nem talál. Én is ezzel a megokolással szoktam mait kérni a mai művésztől, de nem egészen nyugodt a lelkiismeretem, mikor ezt teszem. Mert való igaz: a mai embernek már kinó a könyökén mondjuk a Palladio hármasablaka, melynek két szélső szárnya keskeny téglafarmájú görög, középső szélesebb része magasabb s etruszkian ívelt, úgy, hogy az egésznek felső vonala olyan, mint a patkó vagy még inkább az ómega — — Hogy van mégis, hogy aki Budapesten, Bécsben, Drezdában, sőt egy kicsit Velencében is halálosan ráuntam Palladióra, Vicenzában részegen élveztem, a maszületetség friss gyönyörködésével, az ő tündéri építészetét? Pedig, ugyebár, nincs épületeinek sem porcikája, sem egésze, mit száz lelopottságban százfelől meg ne unhattam volna?. S ugyebár az ő adalékai sem voltak személyességei, mert hiszen ő mindenestül az antik építészetten épül? S ahogy ő következik az antiktól, úgy következnek ő belőle s még inkább az antiktól mind a további történelmi stílusok, a francia elragadóságok, le az em-

píréig, melyek némely részükben égy, két, három, tízezeréves adalékokkal fejezik ki a XVII., XVIII., XIX. századot. Mért gondoljuk, hogy azt fejezik ki s igazán azt fejezik-e ki? Hogy- van az, hogy mi még annyi szecesszió és wiener Werkstätte után sem tudjuk megtalálni mai stílusunkat, sem úgy, hogy ő tőlük elvonatkozunk és mindentől elvonatkozunk s ujjunkból próbálunk egészen újat szopni, sem úgy, hogy próbáljuk őket továbbmódosítani, vagy mint ahogy ők az antikot permutálták és kombinálták, úgy permutálni és kombinálni az asszírt, az indust, az egyiptomit? Mégis csak ott lehet az oka, ahol arról van szó, amit az elébb említettem: valakinek mintegy személyes kezeírásáról. Amely dolgon rajta van — pontonkint tettenkaphatlanul, de az egészen letörölhetetlenül — valakinek, aki valaki, a saját kezenyoma, az a valami szép és friss és örök, ha százszor át és szétlopták is, sőt ha maga is át- és összelopott, s ha őseiből és unokáiból százszor agyon is untam minden porcikáját és egészét. Ebben, a személyességnek valami módon való kiütközésében áll az eredetiség s ezzel a szépség, nem pedig (úgy látszik) a valóságos újságban. Legalább is nem mindig, s nem mondom, a világért sem, hogy azért új dolog is ne lehetne új és eredeti ... Mialatt ezt leírom, azalatt egészen világosan érzem, hogy igazam van, s Babits Mihály barátomra gondolok, kinek akárhány kis remeke azzal sugárik az eredetiségtől s ezzel a maradandóságtól, hogy csalódásig és hamisítványig híven igéz életre valami történeti vagy egyéni hangot, módot, stílust, formát. Azt kezdem érezni, hogy ha építésben, bútorban s egyéb ilyenekben annyi érdekes kezdet után sem tudott kialakulni olyan nagy stílus, mint aminő a Louis-seize volt, annak nem az az oka, hogy az embereknek nem jut már új az eszükbe, hanem hogy nem használna nekik az sem, ha új jutna eszükbe.

Van ez néha így — s mért ne lehetne egész korokkal, mikor így van egész nemzetekkel? Mikor így van íme, az olaszokkal: a *zene*, a költészet, a festészet, a szobrászat, az építészet s a színészet halhatatlan nemzetével, akik Duse Eleonórára és Novellira, igaz, nem panaszkodhatnak s D-Annunzióval sem állnak utolsó helyen, — de már zenében, az ő Puccinijukkal nem emelkednek túl a lehári magaslatokon, építészetben, szobrászatban és festészetben pedig utolsóbbak az utolsóknál? Az ember sírva fakad az érthetlenségtől, ha elnézi a legújabb Rómát vagy végigjár egy-egy új velencei

tárlatot. Micsoda puffadt építkezés a házakon! Micsoda silány franciáskodás a képeken! S ez ugyanakkor, mikor politikában s némely, kivált társadalmi és lelki tudományokban az olaszok olyan frissek és erősek, mint akárki más nemzet. Ha a mi millenniumi emlékünket összeházasítanék a gellérthegyi oldal-díszítéssel, megszereznök a keleti pályaudvarral s az egésznek hegyébe tennők az Anker-palota tornyát: akkor sem tudnánk a tehetetlenségnek olyan monumentumot állítani, mint a római új Monumento, mely hegyoldalnyi szélességben és magasságban hirdeti, mennyire nem jut eszébe semmi az olasznak, mikor a nagy Viktor Emánuelra gondol. Most két éve szörnyedtem el ezen a márványjegesvermen — akkor készült el félig-meddig s az egész országból küldöttségek jártak csodájára s e küldöttségek megkoszorúzták a vértanú Umberto király síremlékét is, mely ugyancsak akkor lett meg a Pantheonban. Elgondolkozva álltam meg ennek, a Phantheonnak szent kupolája alatt, melynek boltja pilisén bekékell az ég, s ha esik, beesik az eső. Hadrianus császár idejében épült, s bár Róma azóta is a világ közepe, még mindig legszebb épülete Rómának, beleértve a Szent Péter-templomot is, melynek hátulja ugyan titánian hirdeti Michel Angelot, de előfala megöli kupoláját s az egészet.

Még ma is a legszebb s hétnyolcada a legszebb szépségeknek, amik azóta termettek, a klasszikus időknek adalékai-ból valók. Még a mi millenniumi emléképületünk is: hol volna Róma és Hellasz nélkül? Ezer év ... ennyi kellett, ennyi időnek nevelése és pallérozása, az ő világuk elpusztítóinak, hogy az ő kifejezésüknek eszközeivel tudják emlékezetét elmondani az időknek, mikor mint jövevények, e világnak feldulásával kezdték új életüket s mint a nőstény pók: a him széttépése közben termékenyültek meg tőle.

Stílus

1914 május 17.

A windsori vig nők előadásában fürödtem meg az este az Operában. Kellemes előadás, elmés és vidám rendezés, s ez a mosolygóan kecses épület, lépcsőház, nézőtér, minden, melybe az ember minduntalan újra beleszeret, mint egy húszéves lányba ... de nem erről akarok beszélni. Hanem a muzsikájáról. Milyen üde, milyen tiszta, milyen fakulhatatlannak és szubstanciózusnak hangzik a muzsika, és német, de nehézkesség nélkül — nemcsak rajta érzik meg, hogy élt előtte Mozart, de Wagneron is megérzik, s éppen a legegészségesebb Wagneron, a Mesterdalnokokon, hogy ez az egészséges muzsika járt volt előtte. Itt abbahagyom, még mielőtt a muzsikusok körmömre köppintanak, hogy ne üssem orromat olyasmibe, amihez nem értek. Nem ütöm s nyilván nem értek — csak azt akarom megmondani s ehhez mindenkinek joga van, hogy egy idő óta elmondhatatlan jól esik melódiákat hallanom. Melódiákat, zárt melódiákat, virágzatokat, végző eséseket ... mit mondjak: zeneszámokat. Ez nyilván visszaesés, de úgy érzem, hogy benne van a levegőben. A legfiatalabb öreg, Anatole France, legutóbbi regényében külön fuvoláz tatja egy időnkbe szakadt görög isten-félével a melódia dicséretét, ezt tekinti isteni zenének, és bár ki nem mondja, de érezteti (mit szólna hozzá az antisemita Wagner), hogy ehhez képest a wagneri zenét éppúgy zsidó barbárságnak s ördögiségnek véli, mint a kereszténységet a görög valláshoz képest ... A nézőtéren, leghátul, egy külön kis szégyenpadon, ott láttam kuksolni egész este Szép Ernőt, — hallom: minden este ott csücsül, — elmenet, a nagy pitvarban találkoztam is vele s megsimogattam szívformájú kis gyerekképét. Mit csinálna ez a kedves költő, ha a rímek egyszerre beszűnnének? Ha az ispilángi rózsa nótájára nem lehetne többé verseket írni, s színes kavicsokkal nem lehetne többé játszani, csak kösziklával szabadna hajigálódzni? Csurog az éjszakai esső, ahogy Hevesi Sándorral bebújunk a borszagú konflisba, — ma megszolgált vacsoráját, amely felé igyekszünk, s boldogan és lelkesen

beszél a vidám muzsikáról, mely íme teherbíróbb, mint a tragikus. Én meg összegubbaszkodva hunyom le szemem, s oda is hallgatva egyebüvé is gondolok, — hová, magam sem tudom, de Musset jut eszembe, sőt Heine, s mindaz, amit húsz év-óta nem olvastam s úgy hittem, fölébe idegenedtem s most megcsendül bennem, mint a dajkanóta. Igen, igen szép, hogy rímek vannak a világon, s igaza van Szép Ernőnek, hogy nem tudom öt elképzelni gyerekmuzsika nélkül.

Milyen szomorú volna, ha egyfajta szépség kipusztulna, csak mert másfajta jó és nő utána! A vacsoránál együtt ülünk Odry Árpáddal, ezzel a kitűnő színésszel s kitűnő emberrel, ki mély és nemes megjegyzéseket ugyanoly tartózkodással tud odavetni, mint ahogy angol feje s egész művészi mivolta abban a mai conquistador figurában alakul ki, mely olyan, mint a selyemabroncsba halkított dinamit. Egyiptomból jő s a királysírokról beszél — de mi teszi, hogy öt perc múlva már Racinenál s Corneillenál tartunk? Nyilván, hogy a lelkem bőre alatt egyre azon tűnődöm: milyen volna ez a szőke kimérség, ha a régi szavaló és danoló színházba született volna bele, a feketehajú pátoszba, a vívólépésekbe s kebeltárhoz karmozdulatokba, melyekhez még a fiatal arcon is illett a szakáll? Az isten tudja ... de egyelőre irodalomról beszélünk, s a mai szófukar elegancia emberével a patakzatos kimérség világára gondolunk vissza, a francia tragédiáéra. Mily szép ez a zengő geometria! Mily mély ez a szavaló józanság! Ő Mennyi a költészet: nem magában a költészetében, hanem megcsináltságában — ez az a megfagyott zene, aminek hajdan az építészetet mondták. Lessing rájuk bizonyította költőire, hogy félreértették Arisztotelészt, s feleslegesen vették magukra nyűgnek a hármasságot. Hát aztán? A mi asszonyainknak bokában szűk a szoknyájuk, s ha egyik szobájukból a másikba mennek, a Rabitz-falak közt úgy kell szaladniuk, mint az erdőben az őzikének. Pedig a szoba nem erdő s a bokabilincs felesleges — de milyen szép tud lenni ilyen asszony, s mily szívbekapó az ilyen szaladás! A művészetben az alkalmazkodás a szépség — hogy tárgyhoz-e vagy anyaghoz vagy célhoz, vagy kényyszerűséghez, vagy feleslegességhez: az mindegy. Igen: Lessing nagy okosság volt, de kis kaliber. Fíiiszter volt, abból a -..javíthatatlan fajtából, mely csak egy igazságot ismer s a művészetben is pártember. Minthogy fölfedezte Shakespearét — nem is ő fedezte föl, hanem Herder —

tehát, ha Shakespeare szép és jó és igaz, akkor Corneille és Racine csak csúf meg rossz meg hazug lehet. Herder, ki igazi géniusz volt, sohasem irt volna Hamburgische Dramaturgiét. És Laokoont se. És Goethe, kinek Herder és Lessing tört utat, gyönyörködött a francia költészetben, noha elejével shakespeareiánus volt. S volt egyszerre ó-görög s új angol, s imádta a népdramát, s elsőnek fedezte fel Stendhalt. Ma azt mondanák rá, hogy silány eklektikus volt, meggyőződés nélkül, s a mély Georg Símmel éppoly lenéző gúnnyal beszélne felületességéről, mint beszél ma az Anatole Franceéről. S a Schiller kompozíciója is kemény építésű, s bizony olyan ez is, mint a sváb hercegi lakok, amik Versailles nélkül ugyancsak nem épültek volna meg.

A beszélgetés elhalkul, abbamarad, hazamegyünk — de én, az éjszaka álmatlanságában, tovább szövöm ezt a témát. Nem is szövöm, nem is gondolom, csak érzem — úgy látszik, szívbeli ügyem, mely húsz évig meghúzta magát idegeim alján, s most ki tudja, mily holdfordulta vagy vénusztölte vagy három fagyos szent csalta föl rejtekéből, hogy izgasson s foglalkoztasson, s úgy himbálódzzék fel-alá koponyámban, mint a jegesmedve a ketrecben. Nem is igaz már, hogy a Musset s a Heine verseire gondolok, s az sem igaz, hogy Szép Ernőre. A magam verseire gondolok, amik abbamaradtak, s ott maradtak el, ahol a Makart-csokornak volt divatja, a mellszorító fűzőnek, a Halifax-korcsolyának s a gyöngyházzal berakott ébenfabútornak. S Victor Hugóra gondolok s egy kis versre, amit tőle fordítottam: Törékeny nádszál, gyöngye tested. Két karom átölelte már. Pihegtél, mint ahogy repesget. A kis madár . . . Ta taille frêle Et souple comme le roseau . . . Magamért lázadok, ki nem értem rá lenni, vagy azokért, kik minden bizonynyal voltak, hogy vannak-e még? Tovább forgatom magamban a vacsorái témát. Mi magyarok egy kicsit dupejei vagyunk a németeknek. Színpadunkat is megbolondítottuk az övéktől. Reinhardtot, mikor először jött, úgy fogadtuk, mint aki a színpadi naturalizmust hozza ide megváltásul. Holott ő már nem volt naturalista, ő már lázadás volt a Brahm naturalizmusa ellen, a polgári naturalizmus ellen, mely, most jövünk rá, szakasztott úgy volt csak naturalizmus, mint a Zoláé: jégeringes romantika volt. S Reinhardt? Orkeszterre stimmel össze színészeit, kik együtt danolnak, egy melódiára, s ez a melódia nem más, mint a régi francia

éneklés, gajdolás, . . . nem bánom, minek szidjátok. Moissi egy fiatal Mounet-Sully, s Helene Matternak a Corneille alexandrianusait dünnyögi megváltásul. Hogy ezt nem vettük észre! Reinhardt ugyanaz a színészetben, mint Liebermann a festészetben: az okos izraelita, ki minden jót és drágát, amit Parisban talált, megvesz és megtesz németnek. S ezzel csak folytatja a német színpadi hagyományt, mely mindig így tett. Weimar az első Napóleon színészeitől tanult, mikor Erfurtban a császárok parkettja előtt játszottak, s Sonnenthal a harmadik Napoleon melódiáit danolta, a bankár-elegancia hangesését. A mi szegény Nagy Imrénk is öntudatlan ezt a francia nótát zengette, csak német közön át jutott el az Ő délceg szittyaságához, melylyel még Coriolánjában is volt valami a búsuló juhászból . . . Minderre már rég rájöhattünk volna — már mikor Reinhardt Beregi Oszkárt kivitte Berlinbe, s úgy küldte haza, mint a madarat szokás, kit kiküldenek Harzba, hogy felvágják a nyelvét. Nem olyan könnyű a franciáktól megszabadulni. Mégis csak legművészebb népe a világnak, az olasznál is különb. Ha valaki franciát agyonverhet, az maga is csak francia lehet, s az új francia ellen feltámadni is legkilátásosabb a régi franciának. Én már évek előtt megírtam, hogy az impresszionizmus s a neoimpresszionizmus diadala után a francia festészet (ami ma azt jelenti, hogy a festészet) nekiindulóban van egy új akadémizmusnak, s a kubizmus szögletességeiben már ennek kiszámítottága adja le névjegyét. A Metzinger geometriáján ezt már a vak is megláthatta s irányvonalai egy irányba mutatnak: az akadémia felé. Meg is jelöltem Ingrest, hogy ő fogja újra felütni fejét s benne az akadémikus visszahatás, — s azóta nemcsak őt ásták ki, ki igazában nem is volt halott, de Géricaul-t is, kiről alig tudunk. Nemrég láttuk itt, jószemű tulajdonosának, Hatvány Ferencnek jóvoltából, két ilyen kiásott képét, s tanácstalan figyeltük magunkat, hogy mennyire tudunk benne gyönyörködni, mi, kik annyira tudunk gyönyörködni a Manet-kban, Jciknek helyet csinálni verték agyon a Zolák a Géricault-kat. Anélkül, hogy kezdenénk lehűlni akár a Delacroix-k, akár a Manet-k, akár a Cézanneok iránt, kikben már rég nem érezzük, hogy forradalmak lehettek, kezdünk visszamelegedni az Ingresekhez, kikben *mát* nem tudjuk megérezni, hogy valaha akadályok voltak. Szépek, mint a melódiák, a fioratúrák, a kadencuk. Szépek, mint a rímek s a táncritmusok,

úgy látszik: csak a félig múlt nem szép, és szükségből nem az, hogy ne állja útját a mai szép elismertetésének, Mikor a mai szép is kezd félmúlttá megszokódni, s a félmúlt eltávolodik egész múlttá, akkor talpra is áll és megelevenedik, úgy látszik, az én nemzedékem most ért oda, hogy ami szépet magával hozott, elismertté s magától értetődővé lett s amit nem tudott megérteni, hogy apáinknak mi tetszhetett benne, az felszabadult a hadi karencia alól s mer tetszeni nekünk is. Az én unokám már úgy gyönyörködik majd az én gyerekkorom Makart-csokraiban, mint én tudok úgy nyörködni a nagyapám gyerekkorának bidermájer tubákpiksziseiben. A világ mindig szebb, mint hinnők, s az embc reknek mindig jó az ízlése. Kár, hogy fiaik ezt nem látják s vad gúnynyal terrorizálják szegényeket gusztusuk eltitkolására, s unokáiknak kell kiásniok a titkot, melyet búsan vittek magukkal a sírba.

Filmek

1913. október 26.

Megnéztem tegnap a mozgóképszínházban Reinhardt professzor első filmjét: a Boldogok Szigetét. A mozgóképszínház magyarul mozi — ez a szó, mint a pesti argot nem egy szava, Heltai Jenő barátomtól származik. Professzor Reinhardt pedig nem más, mint a mi Reinhardtunk, a berlini Deutsches Theater nagy Reinhardtja, ki Berlingen kívül még csak Budapesten népszerűbb. Megnézni a Reinhardt első filmjét: majdnem olyasmi, mint csókolhatni a nőt, kin először tanult szerelmet Don Juan. Izgató és kegyeletes film.

Hát megnéztem a professzor Reinhardt első filmjét, s úgy hatott rám, mint az a nő, akin én tanultam először a szerelmet. Tudniillik: ez a nő édes volt, szép volt, kedves, finom és megejtő, csak éppen, mivel szobácskám nem jól fűlt és tél volt: libabőrözött a drágámnak a bőre, továbbá nyitott haja összegubancolódott, s alsó karján kis szőrszálak feküdtek odatapadva. Ez, ugyebár, a legtermészetesebb a világon, nincs másképp, nem is kell, hogy másképp legyen, s magában véve lehet imádandó, s egy életre szólóan emlékezetes. Csak éppen hogy nem az, ahogy a pesti fiúnak Jókain nevedekett fantáziája a nőt, az első csókot, a márványtestet s a hajsátort elképzeli. Istenem: nem kell magyaráznom, hogy milyen jó, hogy az asszonyok olyanok, amilyenek, s mily szomorú volna bőrük helyett márvány és hajuk helyett sátor. Márványtest és hajsátor különben is kézzelfoghatatlanság — vagyis voltaképp elképzelhetetlen olyan női valóság, melynek akár egész mindensége, akár egyes porcikája a márványtest s a hajsátor elképzelésének megfelelhethetne. Nincs az a márvány és nincs az a sátor, melytől annyi részegséget lehetne venni, mint egy eleven asszonytól, aki szép s akit szeretünk. De a képzelet s a közhely megrontja az ízlést s az érzést, s anélkül, hogy maga tudna valami kézzelfoghatóságot termelni, mely az érzést kielégítse, viszont a durvaság, a vágyon alul maradás érzésével hangol le bennünket a kézzelfogható valóság iránt. Sokat kockáztat, aki az életben akar és mer az lenni, amik a mesék vagy az idealizások elképzelései.

A Reinhardt professzor filmjén van egypár csinos nő, olyan szívrehatóan meztelenül, ahogy a mai rendőrség kegyetlen éberségével szemben vagy jószágos szembehunyása szerint egyáltalában lehetséges. Köztük Leopoldine Konstantin, ez a mesébe illő, de örvendetes valóságú gyönyörű teremtés, kiért szívesen volnék hét esztendeig juhászkutya, vagy, mint e darab férfiai, kikkel szemben a Circét adja: disznó. Két igen szép fiú is szerepel e játékban, továbbá, egy faunnak szerepében, a kedves, okos, ügyes betyár Mátray, honfitársunk. Nos: mindez a sok szépség és ügyesség hiábavaló. Hiába szépség, ötlet, ügyesség, rendezői szellemesség: a dolog nehézkes s megcsalódást okozó, a szép színésznőkön látszik, hogy naiv exhibicionizmusukban mennyire kiélvezik, hogy lehetnek olyan meztelenek, amilyenek csak tudnak — és sok ember előtt, mindenki előtt. Bizonyos routine is látszik e meztelenségükön — s mégis: valami stílustalanság nehezedik rá. Ahhoz képest, ahogy az ember a görög mitológia tündérképét elképzeli, a húsból és vérből való valóság, még a különben leggusztusosabb is: durva, nyers, nehézkes, ízlésbántó — s Titánia, Oberon és Puck nem kevésbé otrombák és emberszagúak a filmen és a színpadon, mint Zuboly, a takács.

Sőt a filmen még inkább, mint a színpadon. Mert a színpad lehet stilizált, s mesterkéltége közepett kialakulhat váiami fantasztikum a kimaszkírozottan ide-oda rohanó emberek közt. De a film a valóságban játszik: homokon, sziklák közt, tengervízben. S ez: a természet, rettenetesen üti a színészeket. Tudniillik: egy pillanatra sem lehet elfeledni, hogy azok. S nincs az a csodaszínésznő, az a meselábú, kinek e meselába nyomban nevetségesen durvának és stílustalannak ne tetszenék, amint valóságos tengervízéből dugja ki, mint tengeri sellő. Nincs az az akrobataszínész, ki egy pillanatra is el tudná feledtetni, hogy jaj, rossz lehet mezítláb szaladni a gazon, s most mindjárt úgy fölüti a térdét a sziklán, hogy arról koldul majd egész életében. Nincs az az Ámor, Psziché és Galathea, kin zavaró és nevetséges rongy ne volna a pillangószárny, íjj és nyílvevő nem való 1913-iki berlini leányok kezébe, s a legügyesebb úszószínész sem tud tenni róla, hogy mikor a víz könnyűsége után az ember a száraz sziklán felkapaszkodik, hirtelen ólomnehézségű a teste. S a legszebb asszony is, amint vizesen ráncozott pendelben szedi ki a piszkos tengeri sást összegubancolódtott hajából: nem *tud*

tündéri benyomást tenni. Erről senki sem tehet, de, mondom, nem is tud tenni róla. Semmiféle ügyesség és semmiféle rendezés. Bármennyire a szabad természetbe képzelték bele a regék elképzelői az ő mesefiguráikat: a szabad természet üti ezeket a figurákat — jobban mondva: a szabad természet lehetetlenné teszi eleven emberek eljátszásában a fantasztikumot. A szabad természet, a maga igazi vizével, kavicsával, homokjávai és szűrös tárgyaival teljes realizmus, s e realizmuson belül aztán nem lehet stilizálni, sem pedig eleven hússal és vászonlebernyegekkal tündér és álom és márványbenyomást kelteni. Azt hiszem: nyála csurogna minden jóízű közönségnek, ha az isteni Leopoldine Konstantint őszintén félmeztelenül, megfelelő fürdőruhában vagy lepedőben látná szaladgálni a plageon, s mindenki hálásan áldaná a teremtőt s a világegyetemet, amiért ilyesmi is van a világon. De mihelyt Circét adja ez az igéző teremtés és ez az isteni asszony valóban isteni akar is lenni: isteni csábítású és könnyűvérű, s közben kifeketéllik mesecafrangjai alól az úszónadrágja: neveltség, és erőltetett. Mentül görögebb vagy olaszabb a tájék s mentül igazibbak a disznók, akikké a szép Circe udvarlói átváltoznak, annál inkább. Ez nem sikerült professzor Reinhardtnak, Hogy miért nem: azt szinte lehetetlen pontosan kifejtetni, Semmiesetre sem a természet s a mesterség közt való ellentét miatt. Ilyen ellentét nincs, — elvégre, ne feledjük, hogy m i n d e n természet, a halál éppúgy, mint a folyóvíz és a papiermaché, a színész nő éppúgy, mint a jegenyefa és a harisnyakötő, s az íróasztalkulcs éppúgy, mint a mesék, a hegy szakadékok és a menetrendek. Amennyire nem tesz tündér benyomást egy csinos asszony, ki valóságos lepedőben, az üléshez valósággal megkívántatokon ül valóságos kősziklán: annyira nem zavaró, annyira elragadó s a világegyetembe menten stílusosan beleillő, amint ezt a szép megülést tündéri pretenziók nélkül cselekszi meg. S nem zavaró és nem stílus-talán akkor sem, ha városi trotteurben, kalaposan s amerikai cipősen megy végig az országúton. Nem igaz, hogy ez a mesterség zavarná a természet harmóniáját. A múltkor néztem a Tátrában, hogy Füredről Csorbatóra menet a villamos vasút szürke vaspóznái hogy- beleillenek a természetbe, a sziklák s a fenyvesek közé. Az élet beleillik az életbe, — csak a műveszettel kell vigyázni. Mert az érzékenyebb, mint az élet, s ahol a kettő előkészítetlen találkozik, ott ütik egymást.

Néha megdöbbenő, hogy mennyire. Elvégre a Reinhardt-film nem nagy baj. Azért mégis két szép, meztelen asszonynak örültünk benne, s az egész nem veszedelmesebb, mint egy anizskártya Homéroszból, s elmúlik két hét alatt. De vannak komolyabb esetek is. Ott van Hamburgban, az Elba partján, az Elbhöhén a Bismarck-szobor. Ritkaszép szobor — aminthogy általában ritka a szép szobor, — mikor a mestere, Hugo Lederer, rajzban kiadta, majd, mikor elkészült, fotografiában, el voltam ragadtatva művészi s egyben politikai gondolatától, amint Bismarckot pallosa keresztjére támaszkodó véres Rolandnak ábrázolja. Csakhogy: ez a szobor domb tetején áll. Rengeteg szobor — de mégis csak pöttömnyi a dombhoz képpes, amin áll. Hogy hegytetőn szobor érvényesülhessen, ahhoz magának is hegytetőnyinek kéne lennie, Osszanak kéne Pelionon állania. így ez a Roland-Bismarck úgy áll az Elbhöhén, mint a kuglifigura. A művészetet csinján kell a valóságba beleállítani, s a Reinhardt professzor első filmje azt mutatja, hogy a színpadiságnak ez nem sikerül. Nem sikerül a filmen, s nem sikerül nyilván az életben sem. Én például látatlanban biztos vagyok benne, hogy, mikor Maeterlinck az ő stilizált dialógusú darbjait valóságos lovagkastélyban s annak udvarán, parkjában s erdejében adatja elő: hibrid és stílustalan kelletlenség származik belőle. Mert a kastély lehet stílusosan épült, az utak lehetnek kiszabottak és kavicsoltak, de az, hogy a kő kő, a föld föld, a fa fa s a fű fű: az nem stilizált, az reális valóság. És költött nyelv és cselekmény valóságos földön és fűvön: csak hibrid, csak groteszk, csak egyetlen lehet. Ezen a stílus nem ront ugyan, de nem is javít, S nem a Reinhardt professzor első filmje az első film, mely azt mutatja, hogy rossz irányba tér a kinematográfia, mikor mind színpadibb kezd lenni, ahelyett, hogy vagy a teljes fantasztikumban keresné rendeltetését, vagy pedig ott, ami a fotografiának, tehát a kinematografiának is lényege: a valóság módosítás nélkül való felvételében és előadásában. Nem abban, hogy élet helyett mesét adjon, hanem abban, hogy mese helyett életet.

Ezt ma még, tudom, csak exotikumokkal érheti el, Vagyis ha elmegy, és lefotografálja az őserdőt, a vad törzseket, a Gangesz partját s a tibeti kolostort, ami a legtöbb ember számára csak mese és elképzelés. De idő folytán nagy hivatása lesz a megőrzött filmeknek, mikor majd — feltéve,

hogy matériájukban meg *nem* romlanak — két vagy háromszáz év múlva megmutatják az utódnak a múltak embereit, eseményeit és történeteit, hogy igazában milyenek voltak, ahhoz a meséhez képest, ahogy menten és elkerülhetetlenül képzelünk el olyasmit és mindent, aminél ott nem voltunk, ami nem velünk történt. Hogy azok is csak emberek voltak s éppolyan emberek, mint mi: ez az, amit nem tudunk elhinni, ha még *úgy* tudjuk is, amit *éreztetnie* kellene a történelemnek, de nem tud, s aminek levegője csak olykor üt meg bennünket, *tízezer* évben egyszer, egy pillanatra, mikor a szerencsés véletlen a pompeii lávacsőben megőrizte a benne szétmállt hajdani ember formáit, s gipszben kiönthetünk ágyából valakit, ki mindenestül, még a hasafala lötytényesében is olyan ember volt, mint mi. Már most is, a tíz-tizenöt év múltán, mióta a film egyáltalában megvan, izgatóan és meghatóan érdekes volna nem egy akkor megvolt s azóta elpusztult, akkor virágzott, azóta meghalt, akkor igézetes, azóta be nem vált, akkor semmitmondó, azóta mindenható eseménynek, embernek, jelenetnek, történetnek felvonultatása. Már a mai tízéves ember is álmélkodva s megilletődve nézhetné a születése előtt öt évvel történeteket. Hát még majd később!

Ugyanazon délután, mikor a Reinhardt professzor első filmje tanított ki a természet s a művészet lehetőségeiről, a heti filmen ott láttam a jelenetet, ahogy a mi Öreg királyunk részt vesz a bécsi Schwarzenberg-ünnepen, mely mintegy szárny-ünnep volt az e napokban a Napoleon bukását ünneplő százéves évnapnak. Mily nagy dolog lesz valamikor ez a film! Ugyanakkora, mint ma volna az olyan, mely valóságnak mutatná az eseményeket, miket most ezen a filmen ünnepelek, vagy akár csak azokat is, amelyeknek rendre tanuja volt az az öreg uralkodó, ki e filmnek legérdekesebb alakja. A legtöbb ember előtt, aki ma *él*, a legtöbb dolog, amire ez az egy uri ember mint valóságra emlékszik vissza, mint olyas kézzelfoghatóságra, aminőket ma a filmek mutatnak: csak ábránd, képzelet, üres név, mely alatt nem tud eleven életet, eleven embereket elgondolni. Ez az öreg úr még beszélt első Miklós cárral. Még ismerte Haynaut is, Batthyány Lajost is, Bach Sándort és Deák Ferencet. Még sétált a bécsi várfalakon és emlékszik az első gázlámpára, mely fővárosában kigyulladt, az első vasútra, mely országán átfutott, az első telegramra,

melyet neki kézbesítettek. Kétszer-háromszor látta teljesen felváltódní az emberöltőket, — ma egy ember sem él azok közül, kiket ő még javakorukban látott, s unokák veszik őt körül azokhoz képest, kik elejével körülvették. A házak, a bútorok, a betűk formája kétszer-háromszor megváltozott azóta; más a plakátok képe, más a színlapoké, más az újságoké. A térkép, a gótai almanach, a sematizmus: minden vonásában és betűjében és nevében megváltozott. Mások a ruhák, mások a táncok, mások az orvosságok s az orvosságos üvegek, s a szívarokból az egy Virginia, ami régi még megmaradt. És mindaz, ami ezek előtt valóság volt: örökre elveszett. Ami megmaradt: kastélyokban vagy múzeumokban: halottan maradt meg, az életnek valószínűvé tévése nélkül. De a Ferenc József alakja már nem így maradt meg. Őt és mindent, ami most körülveszi, az utód majd messzi időkben is elevenen fogja látni — el fogja őt hinni, mert a maga szemeivel győződhetik meg róla. A film olyan történelmi érzéket fog nevelni az emberiségben, aminőt semmi tudomány és semmi politika nem tudott eddig nevelni.

De ehhez az kell, hogy tudjuk e rendeltetése fontosságát és éljünk vele. A film mint színház, kezd elközönségesedni, végére érhet a tudományának s hamar hanyatlása következik. De fontos a film, mint archívum.

Levelek

1914 május 2.

Heine leveleit adják ki most újra, s nemrég megjelent első kötetükről valaki, akit nem ismerek, de ezek után figyelemmel fogok követni, Seri o álnéven okos és fürge tárcát irt a Pester Lloydba. Azt magyarázza, amin én már gyermekkoromban fennakadtam: hogy az írásaiból ismert Heine vajmi kevésbé mutatkozik meg e levelekben. Ma már nem csodálkozom ezen, s én is abban látom a nyitját, amiben a tárca írója: hogy Heine modern ember. De talán nem árt kifejteni, hogy e modernségen, legalább ebben a vonatkozásban, nem kell holmi korszellemre vagy micsodára gondolni. Heine úgy volt levélírónak modern, mint aki nem mászik gyalog az ötödik emeletre, mikor most már liften is járhat. Heine író volt, sőt, ami még modernebb technika: újságíró. Ami mondanivalója lehetett, még kedvesei, még barátai számára is, azt nemcsak módjában volt, de kénytelen is volt megírni, ha nem könyvbe, hát újságba, ha nem versben, hát uti levélben vagy párisi levelezésben. Hogy vannak dolgok, amik nem valók nyilvánosság elé? Ez az, amit nem hiszek. Inkább olyanok vannak, amik nem valók négy szemközé. Semmi sincs, amit nyilvánosság elé menekülve s nem tétetve ki annak, hogy egy bizonyos emberi személy előtt tolakodóvá vagy alázkodóvá válhatik, az író őszintén el ne mondhatna. A nyilvánosság akkora ur, hogy a legbüszkébb gőgnek sem kell előtte szégyenkeznie. S annyira személytelen, hogy míg fel lehet tenni, hogy minden érdeklí, viszont a hozzá való fordulásban nincs meg az a bizalmaskodási flagrancía, ami az egyes ember előtt tett vallomásban. A nyilvánosságnak nem lehet terhére esni, a nyilvánosság előtt nem férfiatlanság panaszkodni, a nyilvánosság nem kér viszontmehallgatást, ha meghallgatott, a nyilvánosság előtt nem komédia a páthosz, s nem gyengéd telenség a gúny. A nyilvánosság olyan, mint az isten: az ember maga szabja meg, milyen viszonyban legyen vele. A régi írók, kik csakis könyveket írtak, tehát nem mindennel állottak s így is csak korlátozottabb nyilvánosság előtt, egyéb mondanivalójukat

beleonthatták leveleikbe. úgy, mint a mai író *is gyerekkorán* ban, mikor még nem talált kiadót s az újságok nem nyíltak meg előtte, (A Heine gyerekkori levelei is régi értelmű levelek.) A mai író előtt nyitva áll az újság, s a mai író számbaveszi, hogy van újság. Ami közlenivalója van, abban: írja meg, s amit leveleiben tudathatna, azt az emberek az újságokból úgyis tudják. Mit irt volna Heine magánleveleiben a párisi koleráról, mikor az Augsburger Allgemeine Zeitungnak megírta erről minden megírni valóját — s ha nem is: rokonsága meg barátai egyéb újságokban nem bőven olvashattak-e mindezekről? Újság, vasút, távíró ma már telefon is; képtelenséggé teszi a régi fajtájú levelet. A nyilvánosság nagyobb és gyorsabb lehetőségével szemlátomást átalakulnak az arról való fogalmak, hogy mit lehet négy szemközt megmondani vagy megírni. Ez áll még a szerelmes levelekre is, melyeknek híját különösen felhántorgatják a szerelmes természetű Heinénál. Amit az ember megmondhat csókban, vagy megírhat versben, azt ízléstelenség levélbe megírni. Valaha nem így volt, mert valaha, a címzettnek pótolnia és képviselnie kellett a közönséget. Akkor lehetett levélben szerelmesen áradni vagy szónokian szavalnia — hallgatag összeesküvés volt ez a levél írója és vevője között, a címzett is beletartozónak érezte magát az írásmű keservesen komédiázott levélformájába, s együtt várták az utókort, mely elé egyszer mégis csak odakerülnek ez írások, mik aznap nem találtak kiadót. A régi levelek nagyrészt újságok helyett Íródtak, és, ha írók írták, könyv számára vagy helyébe. Minthogy erre ma már szükség nincs, nem is lehet folytatni. Mert a világon csak az lehetséges, ami szükséges — a felesleges valami módon, lehetetlenné válik, többnyire azon a leggyilkosabb módon, hogy nevetséges. Ma nevetséges fontoskodás a levélírkálás, ma, mikor, ha valakinek igazán van mondanivalója, az sem mesterség, hogy nyolc-tíz nap alatt akár Amerikában is ott teremjen annál, akihez köze van.

Mert a lehetőségek mindig benne vannak a levegőben s benne vannak az idegekben. Minthogy ma elmondhatatlanul könnyebb, mint csak negyven év előtt is, hogy akiknek dolguk van egymással, összekerülhessenek: az állandó távolélés ma nagyobb szakítás, mint azelőtt volt. Kicsinyes a hétköznapi-Ságokról beszámoló levélírás, és fontoskodás az elmélkedő. Mi marad hát megírásra? Csak az elintézni valók — s ez mind

kevesebb marad olyanok közt, kik állandóan távol élnek egy mástól. Igen hamar úgy fordul, hogy az ember hiányzik a saját leveléből, s a kapott levélben nem találja meg azt, aki küldte. Az ember nem látja, lassankint már elképzelné sem tudja azt, akinek ír — sa vett levélen látszik, hogy ugyanígy a sötétbe volt írva, tárgyaltanul, találomra, bizonyosság nélkül. Minthogy száz olyan eset közül, melyben ezelőtt szükség volt levelet írni, ma kilencvenkilencben felesleges: a fejlődés összeesküszik a századik ellen is, s valahogy azt akarja kiszorítani, hogy akiknek dolguk van egymással, találkozhatnak, akiknek közük van egymáshoz, együtt lehessenek, s inkább csoda történjék, csak levelet ne kelljen írni. A mai ember, ki helyett ezerszer többféle gép, alkalmatosság és intézmény dolgozik s végez olyan munkát, amit apáinak maguknak kellett ellátniok, voltaképp jobban ráérne levélre, mini apái. S mégsem ír — idestova már akkor sem, mikor még kéne. A lehetőségek másképp is benne vannak az idegekben, A legtöbb író rossz társalgó, mert figyelmetlen — előad, de nem beszélget. S nemcsak, mert írás közben megszokja, hogy mindig ő beszél s a másik, a láthatatlan közönség csak hallgatja, hallgatja áhítattal és figyelmesen és nem kotyog közbe: mondom, nemcsak, mert ezt megszokja., hanem azért is, mert számíthat erre. Legyünk vele tisztában, hogy az emberek nem egymás iránt érdeklődnek, hanem önmaguk iránt, s nem arra kíváncsiak, amit a másik mond nekik, hanem arra, amit a másik majd kivált belőlük. Még a kiváló emberek társasága sem azért kell, hogy nagyszerű dolgokat tanuljunk tőlük, hanem hogy értelmük és tehetségük közele a legtöbbre gyűjtsen bennünket, amire képesek vagyunk. Akiben magában nem lakik sok, és, nem lévén író vagy művész, nem számíthat arra, hogy valahol mégis csak meghallgatják, az képes arra az áldozatra, hogy ő is odahallgasson, ha beszélnek hozzá, úgy vásárolván meg, hogy aztán ő is beszélhessen s a másik mégse bűjjék ki bőréből a türelmetlenségtől. De az író, akinek van hol kibeszélnie magát, tehát nem kell ily drágán megvásárolnia, hogy közönséget találjon: az író legritkább esetben oly fegyelmezett, hogy erre az áldozatra képes legyen. Üss, csak hallgass meg, szólt Themisztoklesz. Üss, csak ne kívánd, hogy tudjam, mit mondtál: ezt mondja az író.

S ez nem szerénytelenség vagy gőg vagy elhietség, Nincs érdekesebb az embernél, s ez az egész érdekesség megvan

minden egyes emberben. Minden egyes ember mond valamit, azzal, hogy olyan, amilyen — s ez hasonlíthatatlanul érdekesebb, mélyebb, magasabb és tanulságosabb, mint a köz-helyek, amiket a legtöbb ember fecseg, a laposságok, amikkel imponálni akar, műveltségét fitogtatni, értékét éreztetni. Hozzád, ó ember, ezer a közöm. A számarásokhoz, amikkel fületem teleduruzsolod, semmi. Mikor találkozom veled utcán, villamoson, színházban, akárhol: néha lelkem legforrójáig megrendülök láttodra, — a hervadástól, mely kikezdett, eltorzított s kifordított magadból a húsz év alatt, mióta nem láttalak, Néha sejtelmem sincs róla, ki és mi lehetsz, miből élsz, mi a mesterséged s honnan ismerlek — csak tudom, hogy valaha valamikor találkoztunk, talán egy percre, talán csak egy bemutatkozó mormolásra, s azóta eltűntél szemem elől s egy pillanatra sem jutottál eszembe. Most itt vagy, s én elgondolom, hogy azalatt egyre voltál, éjjel-nappal, minden pillanatban, mindig a világ közepe voltál a magad számára, mindig minden körülötted forgott, van munkád, van családot, vannak képzelődéseid, vannak gondjaid. Gyerek voltál akkor s azóta magadnak vannak gyerekeid, friss és eleven voltál, s most már képedre van írva a halál, — fogaid megkoptak, hajad szálai kiszáradtak, bőröd megpetyhüdt, kezed megeresedett. Ez végtelen érdekes, ez borzalmasan érdekes — s ehhez képest mi az, amit mondhatsz?! Politikáról beszélsz? Olvastam reggel az újságban, amit este elmondasz. Megfigyeléseid vannak? Apádtól hallottam, s akkor is már régiek voltak. Általában előre tudom, miről mit fogsz mondani, miről mi a véleményed, miről mi jut eszedbe. Meg tudnám csinálni, hogy előre leírjam s közjegyzőhöz letétbe adjam, hogy akkor bontsák ki, mikor elvász tőlem, — benne lesz minden, attól fogva, hogy mikor azt kérdem, hogy vagy, azt feleled: „mint a szegény ember a gazdag városban”, egészen addig, hogy mikor búcsúzol, azt mondod: „vizontlátásig a legközelebbi húsz esztendőben!” Sokkal jobban érdeklődöm irántad, sokkal jobban el vagyok foglalva azzal, ami rólad jut eszembe, semhogy törődhetném a szavakkal, amiket csak azért makogysz el, mert semmi sem jut eszedbe.

Ha neked volnék, ó felebarátom: előttem gyanús volna az olyan ember, ki figyelmesen, sőt érdeklődéssel és élvezettel hallgatja meg, amiket beszélek. Ekkora fegyelemre csak az érdek képes, s biztos lehetsz benne, hogy akar tőled valamit

vagy valami szándéka van veled, aki komolyan érdeklődik az iránt, amit mondasz. A nagy önzők és rosszak ezért tudnak nagy charmeurök lenni, kedvesek, melegek, részvevők és figyelmesek, az általános és minden embernek szóló udvariasság és jóindulat helyett egyesnek szóló jóságot kifejtők. Nem mintha ez komédia volna náluk — nem: ilyenkor valóban érdeklődnek, szeretnek és törődnek, mert megvan az a nagyszerű képességük, hogy az érdek olyan meggyőződést vagy érzést kelt bennök, amilyenre éppen szüksége van. A róka, ki a holló szájából sajtot szeretne, valóban el van ragadtatva a holló hangjától és énekétől. De a hollóban legyen önismeret és legyen vele tisztában, hogy ez az elragadtatás mégis csak a sajtnak szól, s ne tartsa szívteleneknek azokat, kik nem rókák, s képtelenek odahallgatni énekére, mert sajtot sem akarnak tőle.

Bizonyos vagyok benne (kár, hogy meg nem érem), hogy valamint divatja múlt minden egyéb levelezésnek, mint az üzletinek s a nyugodt híradónak: beszédben is az emberek majd elintézik, ami dolguk lesz egymással, különben nem fecsegik *egymást* agyon. Egy fiatal festő emlékirataiban olvastam, hogy egyszer megadatott együtt ülnie egy kis kocsmában Arnold Böcklinnel s Gottfried Kellerrel, kik derűs szeretettel ültek egymással szemben, s szorgalmasan hajtogatták a finom szalmaszin italt, egy üveget a másik után. Három óra hosszat ültek így, egy kukkot nem szóltak, csak néha összecsilant szemük, ahogy az egyik mindig tudta, hogy a másik mit gondol, A fiú sem szólt közbe, némán mentek haza, s az estéről azt jegyezte naplójába, hogy soha tanulságosabb beszélgetésben nem vett részt.

Karl Kraus*

1913 november 23.

Karl Kraus egy kicsit rosszkor jön most december elején Budapestre. Az ő antizsurnaliszta forradalmát, melylyel Kelet-Európa történetében oly érdemessé tette magát, minálunk az ellenforradalom fogja szaván. Az eset az, mintha Hogarthból, kinek annyi kifogása volt az asszonyok ellen, Jack a hasfölmetsző vonná le a tanulságot. Amikért Karl Kraus az újságuralom ellen lázad, minálunk mind annál veszedelmesebb, mert mifelénk az újság az egyetlen lelki hatalom. De kipörkölésükre rossz ez az alkalom, mikor ezek kifogásával a sajtón át a lelket akarják tűzhalálra vetni. Karl Kraus antisemita is, amely kegyetlenül csak gőgösen intellectuel zsidóember tud antisemita lenni. De antisemitizmusával rossz helyre menne, ahol épp akkorra hirdettetne felolvasást, mikor azon estére pogrom van kitűzve. A mi igaz oroszaink elérték, hogy nálunk nemzeti ügy lett a zsarolás, és barrikádra kell mennünk a szemtelenség szabadságáért. Pontosan a Bach Sándor mintájára, aki-nek sikerült Rózsa Sándorból nemzeti hőoszt csinálnia, kiről a nagy Széchenyi István szerető szavakkal ír a Blickben. Még a kapcabetyárok ellen is nehéz beszélni ott, ahol a betyárság kormányrendszer.

Ez a kis pechje azonban még vonzóbbá teszi előttem Karl Krausot, mert ez a fajta pech az, mi kifürkészhetetlen összefüggésnél fogva elválhatatlan bizonyos fajta embertől — s ez csak megerősít abban a másunnan is kialakult feltévésemben, hogy Karl Kraus ilyen ember, vagyis elfogódó, németül schüchtern lélek, ki gyilkos agresszióval akarja lebírni ez oktalan elfogódottságát. Igen, az ő agressziója éppoly gyanús előttem, mint tüntető önérzete s monomániás hiúsága. Kisfiú lehet ez a Karl Kraus, ki egyáltalában nem bízik magában, s igen szeretne a dadája, vagy talán az édesapja ölébe bújni s hallani a megnyugtatót: ne félj, kisfiam, nem bánt senki,

* Tudniillik: épp a Kraus akkori budapesti felolvasása napjaiban a magyar sajtó ellenséges törvényhozással szemben állt védekezésben.

mindenki szeret, s te vagy a legokosabb kisleány a világon! Lehet, hogy tévedek, de a Karl Kraus nagyzó egocentrizmusa alján egyre ott érzem annak szorongását, ki nem biztos benne, hogy van-e ő egyáltalában, s kárörvendő józansága annak a teherpróbájára, hogy álmainak hídja nem szakadté be alatta? . . . Tolakodás így belevájkálni egy eleven emberbe, de ha mind e felsorolt feltevéseim nem csálnak, akkor Karl Kraus az az ember, ki epedő kíváncsisággal exhibicionálja magát ilyes túlkapások számára, mert senkisé is oly kíváncsi órá, mint saját maga — s nincs az a sorosíró, kinek ítélete számára különben csak tomboló gúnyja van, hogy menten némi fokig hitelt ne találjon előtte, ha órála mond rosszat vagy ostobát. Ha Karl Krausnak kifogása lehetne az ellen, hogy elevenen boncolják, akkor nem sietne testében állani az emberek elé. Ezzel igen megfér, hogy lenézzék őket, s azzal, hogy lenézi őket, igen megfér, hogy áhítatosan reszkessen tőlük, s belehaljon, ha nem törődnek vele. Komplikált ember ez a Karl Kraus, Lírai költő, ki poloskairásra adta magát.

Könnyű ezen nevetni — de gondolatok csak a poloskálázra, amit okvetlen érezhettetek már vidéki fogadóban, mikor reszkető undorral s mind vadabb kapkodással egész nagyító forróságba utáltatok és gyilkoltatok bele magatokat, borzongva és káprázva még a csipések mérgétől is, a végén már olyan révületben, ami semmiben sem más, mint a táncoló derviseké vagy a habzó szájú Pythiáé. Ilyen t r a n c e-ok adják meg a clairvoyanceot s ilyenkor történnek a nagy meglátások és megtalálások. Kari Krausnak is van ilyen trouvaillera — körülbelül olyasmi, mintha valaki rájön arra, hogy v a n n a k poloskák. Ezen megint könnyű nevetni, de megint csak így van. Mert nem minden ember érzi meg a poloskát, sőt számlálatlan nemzedékek nem érezték, mert természetesnek találták, és genie volt, ki először elkezdett vakarózni, ki először nem bírta, ki először esett lázba tőle s észrevette, hogy ezt nem lehet tovább tűrni. Az ő meglátása után aztán nem volt nehéz tovább látni, hogy micsoda veszem delem a fereg, mily gyötrellem, mily méreg, mily hordozója a betegségnek s megörökítő je a fertőzéseknek. De eleinte nyilván röhögve fogadták, s nem tudták megérteni: mit izgatódik ily semmiségekért . . . A Karl Kraus trouvaillera az, hogy a filiszteriumtól tönkre kell mennünk. A vendéglő-söktől és kávésoktól, kik névnapot köszönttetnek maguknak

az újságokban. A császári tanácsosoktól, kik augusztus 18-án a fürdővendégek nevében telegrammot menesztenek a császárhoz. A színészekről, kik megintervjuoltatják magukat, hogy mit éreznek alakítás közben; a festőktől, kik megírják, hogy mennyi sikerük volt az asszonyoknál. Az esküdtektől, kik szívük egész hájasságával, a bíráktól, kik aranyerük minden vérességével őrzik a jó erkölcsöket. A professzoroktól, akik üzletemberek, a bécsiektől, akik hülyék, a magyaroktól, akik zsidók, a zsidóktól, akik nagyképűek. S főképp az újságoktól s az újságíróktól. Mert az újság hatalom: ellenben az újságírás csak ügyesség. Ha pedig az ügyesség hatalomhoz jut, abból erkölcs-telenség támad. A Karl Kraus tízéves hadjáratának legnagyobb, legtörténelmibb része, amit az osztrák újságuralom ellen vitt. A felületesség, a tudatlanság, az ízléstelenség, melynek egy kis-korú társadalom annál inkább ki van szolgáltatva, minél felületesebb, tudatlanabb s ízléstelenebb maga is, lassanként nagyzási hóbortjába esik annak, hogy mindennek arbitere lehet... Mondom: nálunk most nehéz erről beszélni, mikor itt éppen a sajtószabadság ellen csavarnak hurkot a hajszálakból, miket az ember az újságírás levesében talál. De nemcsak az újságokról s az újságírókról van szó, hanem általában a parvenüségről, mit a polgárság uralomra jutása jelent mindenütt a világon. A formái sokfélék, mások Newyorkban s mások Berlinben, szellemes népnél, mint a francia, elviselhetőbbek, mint olyan gyengébb értelműnél, aminő az osztrák-német. Am a veleje ugyanaz. Az, amit Anatole France, maga is polgárember, agy foglal össze, hogy micsoda uralom a polgári, mely a műveltséget abban keresi, hogy tud-e az ember orthografiát! A régi úri világban kiki írt az ő szép francia nyelvükön, aminő betűrakással akart, s az volt a műveit, aki mindent értett és mindent tudott. A polgári társadalomban az a műveit, aki tudja, hogy mit hány g-vel kell írni . . . Mindez nem szóí a polgárság ε a demokrácia ellen, mint ahogy a nagyképű mateforák, a garasos költészet, a szükeszü kalmármorál ellen való felhördülés nem szóí a sajtószabadság ellen. De mindcn uralomnak s minden hatalomnak, ha meg-volt a rendeltetése, megvan a túlkapása s a veszedelme is/js ilyenkor fel kell csillannia, a guillotinenak és vérnek kell folynia. A királyság, a papság, a nemesség: a maga idejében mind hivatásos volt, de a végén mindnek meg kellett szorongatni torkát, hogy ne haraphasson tovább. Az új hatalmakkal

sincs különben. Egyről, a legnagyobb mai hatalomról, már rájöttek, hogy tenni kell ellene: a tőkéről. Annyira rájöttek, hogy kezdik hálátlanul elfelejteni, mily nagy volt a hivatása, mily óriásit emelt a világ fejlődésén. De a tőke nem minden és nem minden tőke, s a mának más is megadja bélyegeit, rr. int a pénz felhalmozódása. Megadják mind a szabadságok, melyeknek el kellett jönniök, hogy a tőke úrrá lehessen, megadják mind a könnyűségek, melyeket a tőkének köszönhetni. És mind e javaknak van viszája is, és mindig úgy van, hogy előbb fel kell szabadítani a rabszolgákat, aztán el kell következnie a második szabadságharcnak, melyben megfékezik a legocsmányabb zsarnokot, a felszabadult rabszolgát.

Ez minden felszabadulással így van. Azért, mert valaki alul van, még nem angyal — hiszen ha angyal volna, nem kéne felszabadítani. De nem is lesz angyal aztán sem, ha már felszabadult. Minden rabság gettó, s minden parvenüségből kiütköznek a gettóvonások. Túrhetetlen tolakodással, apró ordénáréságokkal, melyekből egyenként hiányzik a nagy despotizmus stílusa, de együttvéve mégis egy nagy visszaéléssé állnak össze, egy nagy elnyomássá és elviselhetetlenségé, — alháziúrrá, ki azt mondja: mikor én ebben a korban voltam, reggel négykor keltem föl és négy krajcárt kaptam bért egy napra és mégis mennyire vittem! ... alháziasszony, ki felháborodik azon, hogy a szolgálónak gyereke mert lenni . . . a közönséggé, ki megszabja az írónak, hogy írjon ... a riporterré, ki megállítja az öngyilkost a harmadik s a második emelet közt, hogy kitudja, hogy híttak a nőt, aki miatt megöli magát ... a publicistává, ki a börzealopin irodalmiságával avatkozik a világhistóriába ... a királynővé, ki rossz meséket helyez el a lapokban, mialatt az ura pénzt sajtól népének tetveiből . . . mondom: mind a millió kicsiséggé, mit egyenként számon venni kicsinyesség, de amivel mégis egyenként kell végezni, hogy az egész veszedelmének-érzése végre végigborzogjon az embereken, — valósággal úgy, mint ahogy az egyszeri bolhapor csak úgy használt, ha egyenként megfogták a bolhát, és beletöltötték szájába. A nagyzás beteg érzékenysége, az üldöztetési káprázat lázas nagyítása kell hozzá, hogy az ember a filisztérium minden egyes esetén felbőszüljön, minden egyes emberétől megőrüljön, s a nagyészű s felsőségesen magasrendű ember monomániás ellen-praetorrá nőjje ki magát, ki igenis minima curat, éppen a kis dolgokkal

veszódik, mert felfűlt *képzelete* mindegyiknek árnyékában megismeri az ördögöt, mindegyiknek alján meglátja a nagy összefüggést, a nagy veszedelmet, a nagy következéseket, hogy mikor a derék paszomántkereskedő vagy viaszgyáros ártatlanul ül az ő félkövér marhahúsa mellett, torkonragadja és képébe hőröggje: gazember, te vagy az, ki miatt a szerelem tilos, a művészet éhen döglök, a tudomány eltorzul, a lélek elnyomórodik, a tisztesség tönkremegy, az igazság elbukik, a gyerekszív elkeseredik, az asszony hisztériába esik s a férfi eldurvul!..., Nem félni attól, hogy ez attackkal nevetségessé tesz magukat: ehhez nem elég az igazság szeretete, ehhez az igazság hiúsága kell. Bírni az állandó háborúság izgalmaival, a napról-napra ismétlődő kitettség szorongásait, ijedségeit és gyilkait: ehhez nem elég a jóhiszeműség, ehhez az a becsvágy kell, mely hitbe hajszolja a tanácstalant s halálveszedelembé az ijedezőt. Nem hiszem, hogy Karl Kraus fanatikusa volna az igazságnak, de olyan leleményes, annyira felgyűlt és felhevült esztétája annak, hogy neki legyen igaza, hogy mindig megtalálja ehhez a biztos utat, — azt tudniillik, hogy igaz legyen, amit mond, hogy érték legyen, amiért helytáll, és ártalom legyen, amit támad.

Fantázia nélkül ez nincs — hiszen minden verekedés fantasztikum, s aki azzal akar ölni, hogy leírja, amit meg akar ölni, annak lelkében bele kell ülni tudnia abba a másikba, akit ki akar végezni. Ehhez a fajta megvetéshez és gyűlölethez szinte tisztelet, szinte szeretet kell objektuma iránt, mert csak ennek erejével tudjuk magunkat így helyébe élni, s az érdeklődve haragvás kétértékűsége nélkül nem áll elő az dair-obscur, ami nélkül viszont ironia nincsen. Megfigyelték a kis gyerekeknél, hogy arra . . . feledkeznek rá, akit szeretnek. Ez nagyon transzponálódik a felnőtség során, de az ironiából, mely a lenézés nedveiben túlságosan összevisszafürösztözi áldozatait, mindig rá lehet következtetni a tudattan szimpátiára. Zwölf Seiten eng und zierlich, Ein kleines Manuscript, Man schreibt nicht so ausführlich, Wenn man den Abschied giebt — énekli az a Heine, ki szintén egy nagy gyűlölsége Kari Krausnak, amint hogy nem utolsó *trouvaille*-ja annak észrevevése sem hogy a német-, zsidó zszurnalizmus talmi-intellektualitásában mennyire a Heine hatása bűnös. Az ember nem ír oly tévedhetetlen mondatokban azokról, akikhez nincs több köze, mint a meg-

vetés. Az ember nem érvel oly zuhogó intellektualitással, melyhez csak az egy Hyppolite Taine-ét s ma talán a Chestertonét lehet mérni, olyanok ellen, kikkel semmi egyéb összefüggése nincs, mint hogy egy glóbuszon élnek s egy kalendáriumi-napon. Karl Krausnak egy kicsit vérében van a zsidó, az újságíró, a feuilletonista, a tésztaevő és a filiszter, s káprázatos artisztikuma sem tud megtéveszteni az iránt, hogy ő is csak osztrák, bécsi ember, híjján a hatalomnak, a nagy erőnek, a szónorságnak, — a kezüknél fogva vezetett gyereknépek fiainak lágyságával s érzékenységgel, mely csak megsértődni tud, de haragudni nem, s egy jó viccért annál hajlandóbb eladni apját, mert eped a megszabadulás után az örök kiskorúság érzésétől. Vagyis: nem hérosz, nem nagy ember. De végtelenül tehetséges, természetében geniális, írói tisztaságában elragadó ember, kivel igenis öröm és elégtétel egy glóbuszon s egy kalendáriumban élni.

Anatole France

1914 április 19.

Húsz éves korom óta Anatole France olyan társaságom-mint addig volt Dickens. S nemcsak én vagyok vele így — különben az ő korünnepén éppúgy nem hozakodhatnám elő ezzel, mint azzal, hogy szeretem-e a töltött káposztát, s nem vagyok-e elmaradt a Chevalier d'Orsay-parfum iránt való szerel-memmel? Anatole France belső emberünk nekünk, negyven-ötven közt járó mai intellektuálisoknak. Hogy a mostani húsz éveseknek kicsodájuk van ilyen, azt nem tudom. Nem is bizonyos, hogy van-e. Mert nagy emberek mindig vannak s nagy írók is majd mindig, de nem mind való e meghitt-ségre. Akiket, teszem, az én ivadékomból megérett vagy kéztől-kézhez örökbe vett, azok közt ott volt, hogy az Íróknál marad-jak, Flaubert, ott Tolsztoj és Ibsen, ott volt Strindberg is. Mind nagyobb ember, külömb elme, hatalmasabb író Dickens-nél s Anatole Francénál. De egyik sem az az ember, kivel egy szobában tudnánk lakni, s az sem, kiről feltennők, hogy, ha találkoznánk velük, észre tudnák venni, hogy a világon vagyunk. Dickensszel s Anatole Franceszal úgy vagyunk, mintha magunkat is ők írtak volna. Minden kis fiú Dickens-től való, s minden ember, kit legjobb humorosan nézni, de van annyira ember, hogy ne sértődjék meg, ha humorosan nézik: Anatole France kigondolása. Sem akiket megírtak, sem ők maguk nem legeslegelső emberek a világon. Am apánk sem volt az — csak minden felsőségek közt legföltét-lenebb volt és legmelegebb.

Sietek megmondani, mielőtt párhuzam izetlenségébe esném, hogy azon az egyen kívül, hogy mindketten toll-forgatók, alig van hasonlatosság Dickens és Anatole France között. Még az az ellentét sincs meg köztük, mely akkora, hogy már szinte hasonlatosság. Anatole France nem oly ellen-lábasa Dickensnek, mint aminőnek például, faji reprezentánsul, Taine veti Musset-t Tennyson ellen. De való, hogy ők is faji reprezentánsokul különböznek egymástól. Dickens mindenestül angol, Anatole France mindenestül francia. Dickens moralista,

Anatole France raisonneur. Dickens ethikus, Anatole France tudós. Mindaketten az emberrel törődnek — hiszen innen van minden egyesünknek az az érzése, hogy törődnének velünk, ha ismerősök lettünk volna. De Dickens azt nézi, hogy mi köze az embernek ahhoz, amit érez. Anatole France azt, hogy mi köze az embernek ahhoz, amit tud. A Dickens regényei: olyan ember írta, ki minden érzést átértzett. Az Anatole France írásait olyan, ki minden gondolatot végiggondolt. Persze: nem érzés nélkül. Mint ahogy Dickens nem ostobául jó, Anatole France nem szívtelenül okos. Ami megértésre angol ember képes, Dickens mindazzal jó. S ami jóság francia embertől kitelik, Anatole France mindazzal okos. Betyár, mint minden francia, s azért ért meg bennünket, hogy mulasson rajtunk, évezrednyi messzeségekbe vissza, foglalkozásnyi mélységekbe ieszálíoan. De törődik velünk, mert jó ember.

Pedig a jó szem csábítja az embert a rosszaságra. Az okosság magában is kegyetlenség, — a szem csak úgy lát, ha hideg. S aki vitte annyira, hogy magamagát is hidegen nézze, abban a minden teremtett állatban bennelakó szadista hamar úgy érzi, hogy ezzel az ő számára váltatott jog a mások iráni való kegyetlenségre. Csak Swiftet kell nézni, kinek Gulliverje nyilván ott lebegett a Pingvinek Szigetének írója előtt. A mesélő s az államregényes fantázia minden megjelenítése mennyire csak arra való Swiftnél, hogy beletaposson a vesékbe, melyekbe belelát, s mennyire a magával való meghasonlottság *dühét* veti az emberek, *veti* az ember ellen. Gyilkos moralista s vérengző raisonneur — mindenért, amiért Dickens és Anatole France kedves előttünk, Swift bizony rettenetes. Mert mint az okosság, az erkölcsösség talán még inkább csábít a kegyetlenségre. Az okos ember a maga fölöttsége nevében ítél, tehát mégis legalább szemtul-szembe kell állania áldozatával, s így bátornak kell lennie s közben el is lágyulhat. Az erkölcsös azonban paizs mögül eregetheti nyilait. Gyáván. És képmutatóan. A saját kegyetlenségével, a saját irigységével, féltékenységével s türelmetlenségével nemcsak kifelé, a világ előtt, de befelé, önnön lelkiismerete előtt is elbujhatik az intézmények szentsége, a parancsok hajthatatiansága mögé. Nem kell megvallania magának, hogy: én vén disznó vagyok, ki beledöglök abba, ha a fiatalok élnek és mulatnak és velem nem törődnek. Hanem magának is azt szavallhatja, hogy: micsoda nő az, ki nem az anyaságban találja legfőbb örömét

és mulatságát?! Nem kell azt *éreznie*, hogy: *én* pervertált vadállat vagyok, ki saját fiamat is vérben úszatnám magam előtt. Hanem azt mondhatja: én Brutus vagyok, ki saját fiát is feláldozza a kötelességnek . . . a haza minden előtt . . . fiat justitia, pereat mundus. A franciáknak az a dicső nagyságuk, hogy bár eszük csábítja őket a kegyetlenségre, a gonoszság hiányzik moralistáikból. Kinevetik az embert, mert belelátnak — de megbocsátanak neki, mert megértik. Tout comprendre c'est tout pardonner — ezt francia asszony mondta. S nil humanum a me alienum puto: ez latin mondás.

Egy okos és jó apa, aki mindent tud s akitől mindent meglehet tudni: ez Anatole France. Ez a francia típus Montaignetól fogva mindmáig — leggyönyörűbb példánya Ernest Renan volt. A francia személyes viszonyban van azzal, amit tud, a tudomány nem ismeret számára, hanem élmény, s ami végre gondolkodás útján jutott, az éppúgy átmegy vérébe, mint ahogy nemzetül és társadalmul nem elégszik meg azzal, hogy az igazság igazság legyen, hanem menten át is akarja vinni az életbe intézményül. S itt felelhetek egy finom itéletű tudós olvasómnak, dr. Lambrecht Kálmánnak abbeli kérdésére, hogy, ha vallom is (Eötvös Loránttal) a tudomány egyetlen, tehát nemzetietlen voltát, nem látom-e, hogy a nemzetközi tudománynak nemzeti forrásai vannak, s az út, melyen a tudós az abszolút, tehát nemzetközi eredményt eléri, nemzeti, sőt talán faji is? Hogyne látnám, látom, sőt, mondom, többet is látok. Látom, hogy kiki fajta és nemzet szerint milyen hasznát veszi a megtalált eredménynek. Látom, hogy a francia számára nem külön dolog az élet s külön a tudomány, hanem az életbe tartozónak tekinti azt, amit mint tudós megállapított. Az az eddig le nem birt emberi fogyatkozás, hogy a tudásnak végére jutni nem tudunk, az angolt nem zavarja gyakorlatiságában, a németet nem zavarja kötelességtudásában. A francia azonban — s nem mától fogva — életelvet von le belőle: a szkepsist. Mint ahogy az agnosztikus Kant, miután kivégezte azt az istent, akiben hihetnénk, felállítja a Kategorischer Imperativot, mely nem más, mint egy isten, kinek parancsát úgy kell követnünk, mintha hinnénk benne: az agnosztikus Spencer is azt mondja, hogy, mivel a tudás bizonyos ponton megáll, e ponton túl agy hihetünk, mintha tudnánk. A francia, ha agnosztikus, egyformán kételkedik a tudásban is, a hitben is, a tudást egy kicsit ugratja a hittel,

a hitet egy kicsit ugratja a tudással, s az embert egy kicsit ugratja mindkettővel. Ez a francia, az észnek embere, s nem hiszem, hogy maradandóan tudna rá hatni az a Bergson, ki ösztön emberré akarja visszafejleszteni, noha nagy segítségére lehetne a mai lélektan, mely világot kezd vetni arra, hogy az észen mennyire uralkodik az ösztön. S noha, ki tudja, — que scais-je? — miután a franciák az ész segítségével mindenben kételkedni tudtak, most az eszük hozzásegíti őket ahhoz is, hogy kételkedjenek eszükben is.

Ez persze nem lesz könnyű, mert sugárzóan eszesek. Ez az ő nemzeti jellemük, és senkiben kellemesebben nem ölt testet, mint Anatole Francéban. úgy szeretjük az eszét, mint az asszonyon a szépséget, s egy-egy mondása, mely bájos egyszerűséggel mond ki mérhetetlen igazságot, tisztára úgy is hat, mint egy drága mosoly az ajkakon, melyeknek halandóságáról a mindenség hatalmát ízleltük. Sehol úgy meg nem látszik, mint nála, hogy a tudás emberi dolog, s úgy vagyunk személyével, mint mikor rokonságunkban vagy barátaink közt van nagy tudós, kinek közelről látjuk minden emberieségét. Kivált mikor a Veres Liliomot olvasom s általában, mikor megfigyelem, minő szemmel simogatja s minő kézzel írja meg nőalakjait, szakasztott az az érzésem van, mint mikor egy *immár* világraszóló nevű tudós barátom megházasodott.

Legnagyobb tette Anatole Francének — s magát iegjobban kifejezve benne, nyilván legművészebb is — a Histoire Contemporaine, melynek négy regénykötetében a mi nemzedékünk életét, a legutóbbi évek politikai kavardásait írja meg tudományos megfigyeléssel, — azzal a szerető érdeklődéssel s örökkévalósági szemszögből, melylyel egyegy tudós a hangyák életét figyeli meg. Elmondhatatlan varázsa van e módnak melyre tipikus, hogy a Riquet kutya gondolatmenetét éppoly hiven és sűrűn írja meg benne, mint a gazdáját, M. Bergeretét, kinek figurájára oly szerető humorral néz le, ahogy az ember csak maga-magára tud tekinteni. Valahogy olyan ez az előadás, mint mikor az ember a régifajta gukkernak fordított végén át nézve, saját szobáját s asztal körül ülő családját színpadi messzeségbe tudja kicsinyíteni és távolítani. Történelmet írni a mai napról: ez visszája annak, tehát ugyanaz, mint amit a Thais-regényben vagy a Pilátus avagy a Gallio novellákban cselekedett volt meg Anatole France, mai regényt vagy novellát írván a történelemből. Itt is, ott is és minden-

ben: tudás, mely az ember iránt való mély érdeklődésből párolódik le, s melynek kigyuladása megint csak arra való, hogy visszavilágítson az emberekre. S amit az ő tudománya, a történelem, egypár kézzelfogható törvényt mutat, azt Anatole France a maga részéről s a maga személyében éppoly kevésbé habozott belevinni az életbe, tehát javára válatni az embereknek, mint a nagy forradalomban a jakobinusok az enciklopedisták tanításait. A könyvek és szobrok kedvelője, az asszonyok mosolygó becézője a Dreyfus-ügyben kiállt a piacra, sőt, s ez még nagyobb hősiesség: pártba állott be, még ha e párt szocialista is. Elképzelni pártban, programhoz kötve ezt az önálló és kételkedő lelket! Miért tette? Igen egyszerűen: azért, mert tenni akart. S mert a lélektanból tudta, hogy cselekedni csak behunytt szemmel lehet, s a történelemből tudta, hogy csak az *győz*, aki nem gondolkozik. Aki a meggyőződésével házasságban él, az úgy jár, mint M. Bergeret: megcsalja a felesége. Az igazság olyan, mint az asszony: egy kicsit erőszakot kell tenni rajta, hogy elérjék. Célt kitűzni habozás nélkül s követni a célt bírálat nélkül: ez biztosítja a sikert még akkor is, ha a célt hamis igazság alapján tűzték ki. A cselekvés lendülete úgy átviszi az embert a téves elmélet ingoványán, mint az expresst a sebessége a beszakadó hidon, Mire a programm beszakadhatna alatta, már győzött a párt. Ezért kell a gonosz igazságtalanságok s a csaló zsarnokságok ellen pártba állani és programm mögé, s Pilátusra, ki szintén latin ember volt, tehát minden franciában benne lakik, s egyre kezét akarja mosni, mondván: hol az igazság?! — e praemon-taignei szkeptikusra ráivallni: most háborúban vagyunk, s te katona vagy és tudod, hogy háborúban nem ér rá az ember kezét mosni, s az igazság ott van, ahol előremennek!

Anatole France mindig előre ment s ezért mindig ott volt, ahol az igazság. Néha maga-magát is azzal a nagyapai mosolylyal nézhette, melyhez most években is eljutott. De egészben véve nyilván meg van magával elégedve s levonja életének tanulságát: nem muszáj ostobának lenni, hogy az ember jó legyen.

Az utolsó király

1914 április 26.

... Schönbrunn nyilván nem lett volna meg Versailles nélkül. Ahogy a császár, — mert akkor csak egy volt, az égben három isten, de a földön egy császár, — ahogy, mondom, a császár s a francia király ivadékokon át birkózott egymással, úgy járt, mint a kéményseprő s a molnárlegény. Átfestődtek egymásra. Hogy Prágából és Bécsből mennyi szivárgott át Versaillesba, azt nem oly könnyű meglátni, a gyönyörű egy ségesítő erőnél fogva, melylyel a francia stílus minden átvételt menten szervességbe olvaszt. De a derék M. Poincaré, ahogy a szenátorok s a deputátusok szavazatával voltaképp a pápa és néhány nagybank emelte a hétéves trónra, csakis annyira, de annyira igenis uralkodó a plutokrácia kegyelméből, mint a római-német császár volt a választófejedelmekéből. S ha volt valaha király — s itt foszolj szét, alkotmányosság s oszlojatok el, századok: ha volt valaha fejedelem, ki elmondhatta magáról, hogy l-état c'est moi, úgy az öreg katona az, ki ma a schönbrunni galéria narancsvödrei közül üvegen keresztül sütkérezik a napban, mely, mikor reggel öt óra tájt felbukkan, pirulva kér bocsánatot, amért így elkésett, mikor a Felség már egy órája várja / . . bocsánat, bocsánat ... no de az a fő, ugye, hogy mégis megint csak sütök? . . .

Ferenc József az utolsó király. Már mint abban a népmesei értelemben, melyet oly nehéz kiirtani a történetírásból, noha a történésből már rendre kivész. Nevetséges volna azt mondani, hogy ötödik Györgynek, második Vilmosnak, sőt bár második Miklósnak élete és története Nagy-Britanniának, a Német Birodalomnak vagy Oroszországnak élete és története volna. Ellenben Ferenc Józsefnek élete valóban az osztrák-magyar monarhia élete. Égertől Predeálig, Csernovictól Mosztárig az történik, ami a schönbrunni galéria narancsvödrei közt történik. Lehet, hogy az emberek ezt nem tudják sem Csernovicban, sem Egerben, sem Mosztárban. De mégis így van, s aki látja e monarhiát, mert kívülről nézi, az így is látja. Diner Dénes beszéli, hogy ő, nehogy a bécsi ügyész-

nek felesleges töprengést okozzon, évek óta úgy írja cikkeit az *Arbeiter-Zeitung*-ba, hogy császár helyett egyszerűen nagyhatalmat ír. Sohasem történt, hogy a mondat s a gondolatmenet ne kvadrált, s csinált vagy erőltetett lett volna. Az angolok, kik tisztelnek minden közjogot, de a valóságot még jobban tisztelik, e monarhiát inkább habsburginak emlegetik, semmint osztrák-magyaroknak. Ebben sem az ő részükről nincs szemrehányás a Habsburgok ellen, sem a habsburgi alattvaló részéről, ki ugyanígy látja a maga helyzetét., Mert ha mégannyi alkotmányt és parlamentet adnak is e monarhia népeinek: ez nem változtat azon, hogy semmi közük egymáshoz. Őszintén semmi közük, kilátástalanul s változhatlanul semmi közük. Még Ausztriához sincs közük, annál kevésbbé, mert Ausztria sohasem volt a világon, most sincs. Magyarországnak a legrosszabb időkben sem volt olyan köze Ausztriához, mint mondjuk a búrnak Angliához. Még úgy sem volt a világon, elnyomónak sem, Ausztria, mint Róma városa a világcsászárság korában. Ennek ura mégis, az imperátorrai együtt, a S. P. Q. R. volt, a Senatus Populusque Romanus, a római tanács s a római nép. De hol volt valaha az az osztrák tanács vagy osztrák nép, mely császárral vagy császár nélkül Ausztriát jelentette volna? Éppoly kevésbé, mint ahogy a tatai községháza nem azt jelenti, hogy Esterházy, s az újpesti nép nem azt jelenti, hogy Károlyi. Megszűnt az ősiség, megszűnt a hűbér, megszűntek a kiskirályok s kezdenek megszűnni a nagy királyok is. De az osztrák-magyar monarhia ma jobban feuduma a Habsburgoknak, mint valaha — nem is annyira az ő akaratukból, mint azzal, hogy minden népüknek s földjöknek több köze van öhozzájuk, mint egymáshoz, s mert nagyrészüket nekik valahogy csak kell, de egyebütt kényelmetlen bonyodalmakat okozna, s kisebb részüktől, mely egyebütt is boldogulna, sőt talán jobban, mint itt, a senkinek nem kellő részük irigylik e boldogulásukat. Van, úgy mondják, egy közép-európai szükség: hogy a germán s a szláv világ között Európa közepén afféle pufferbirodalom álljon, nehogy egyenes szorosságban súrlódjanak egymással. Igazán szüksége van-e erre Közép-Európának, azt nem kutatom, de ha van, mindenestre inkább van rá szüksége, mint magának a puffer-nak, melynek ez az állítólag meglevő külső rendeltetése nem pótolja azt, hogy belül semmi rendeltetése nincs, s kifelé való kényszerű mozdulatlanságában befelé teljesen elzsibbad. Közép-

Európán kívül még csak a Habsburgoknak van szükségük az osztrák-magyar monarhiára — már ha tartanak rá, hogy legyen birodalom, amelyen uralkodnak. Sok örömük nem telhetik benne — e birodalom urának lenni olyan örökség, mintha valakire a nagybátyja egy szép kriptát hagy örökbe. De ez az úr viszont akkora úr lehet, mint senki, aki eleven televényt s engedetlen embereket örököl. Nálunk a dinasztia maga olyan hatalom, mint egyebütt egy-egy ország — ha e monarhiát Nagy-Britanniával vetem össze, akkor úgy Ausztria, mint Csehország, úgy Galícia, mint Magyarország, úgy Bukovina, mint Bosznia vagy Horvátország egyformán gyarmat, s az anyaország, a gyökértalaj senki és semmi egyéb, mint a dinasztia, — sőt, amilyen korlátlan ur, valameddig az akar lenni, a császár a dinasztiában: voltaképp maga a császár, a király, most a nyolcvannégyéves Ferencz József. Ötödik Károly volt, ki ezt a hatalmat megteremtette, s azóta, bármi a sorsa e birodalomnak s bármily rohamosan hanyatlík is hatalma a világ hatalmai között: halandó ember bizonyára nincs és nem volt soha akkora hatalom, mint a mindenkori osztrák császár, ki egyben Magyarországnak is koronás királya. Ez a páratlan szerep: egy emberi egyéniségnek országnyi erőcsomó gyanánt való szereplése, erősen rányomódik ez egyéni életekre. A leggyengébbet is jelentőségre juttatja — s csak olyan teljesen erőtlent nem tud emelni, mint a kis értelmi életet élő jószívű ötödik Ferdinánd volt. Igaz, hogy viszont az ikarusi szárnyakat is leolvasztja, s második József úgy tönkrement bele, mint lezuhanna egy ország, ha azzal próbálkoznék, hogy földestül, hegyestül, folyóvizestül s minden városaival levegőbe emelkedjék, mint az aeroplán. Legjobban a nyugodt és pontos egyéniségek valók bele, kik, a maguk személyes életét szinte a kémiai s fiziológiai legkevesebbé szorítva vissza, legjobban tudják a maguk életében egy közösségnek életét élni. Mondom: az osztrák császár bizonyára nem a legnagyobb hatalom ezen a világon, de aránylag, a leghatalmasabb ember vagy legalább is a legnagyobb ur. Annál furcsább, hogy e páratlan szerepben legjobban olyan egyéniségek állanak meg, kiket különben polgáriaknak szoktunk tekinteni. Ilyen típus volt még a ragyogó Mária Terézia is, ez az okos és vidám bécsi asszony, a Pepi Gallmeyer s a Hansi Niese ősanyja, — ilyen volt a négyszer házasodott pátriárka Ferenc császár, s van ebből valami Ferenc *József* császárban

is, ki, bár hasonlíthatatlanul arisztokratikusabb természet, és mint anyai ágon Wittelsbach-vér, úgy kultúrában, mint kivált politikai tehetségben felette áll nagyapjának, mégis erre is ráfajzik, azzal a hűvös, szinte személytelen filozófiával, melylyel az embereket s a dolgokat nézi. Sőt még ferencebb Ferenc császárnál, mert mindig ügyelt rá, hogy maga legyen a maga Metternichje. „Nem szeretem, — mondta egyszer mint fiatal és abszolút császár — nem szeretem ezt a modern alkotmányosságot, melyben a miniszterek megmaradnak s a királyokat elkergetik!” A mi alkotmányosságunkban nem a miniszterek voltak azok, akik megmaradtak — s mint a miniszterek, az alkotmányok is mindig arravalók voltak, hogy még személy telenebb, az akarójától egészen különválasztó formát adjanak a császári akaratnak, melynek ez abszolutságára mindig megvolt s ma is megvan az a jogosítója, hogy nem személyes gusztus szólal meg benne (istenem, ha Ferenc József most személyes gusztusát követné, ott ülne Wallseeban az unokái szobájában, vagy talán ott ülne a szegény Fehérváry halottas ágyánál) hanem megszólal az a valami, az a nagyhatalom, mit a Habsburgok reprezentálnak s mely így akaratul ugyanazon nemű, mint a Német Birodalom vagy a Francia Köztársaság akarata. Ferenc József a legtökéletesebb, a legalkalmasabb egyéniség e birodalom uralkodójának, amely birodalom a míg fennáll, olyan királyságot biztosít ez urának, aminő már csak a mesében találhatik, s viszont csak addig marad együtt — s akkor is csak mesemód és isten csudájának, míg uralkodója is ilyen mese-király.

Ezért, az osztrák császári tiszt e mesebeli mivoltához képesten oly valószerű, oly stílusos az a mesés kor, melyet Ferenc József elért, s ezért elviselhetetlen számunkra — s elképzelhetetlen nyilván az ő számára is — a gondolat, hogy ebben valami változás történheték. A mesében a király mindig öreg — s valóban: Ferenc Józsefnek már tizennyolc éves korában öregnek kellett lennie, sőt kemény öreg embernek, kinek még szíve is kötelesség szerint dobog. Ahogy ennek az uralkodónak kell néznie dolgokat és embereket, ahhoz voltaképp csakis ez a pátriárkái kor való, ez a két ivadékot átélte mindenén túl valóság, melyet semmi sem lep meg, mert mi történhetik, ami már egyszer elő ne fordult volna, melyet semmi nem ijeszt meg, mert megszokta, hogy minden elmúlik, s mely a végén semmin sem csügg, mert

megszokta, hogy minden lehervad. Aki mindenkinek már nagyapját is ismerte, az ugyan mindenkit emberszámba vesz, de mindenkinek fölötte érzi magát. Akivel már minden megtörtént, az semmitől nem fél. S aki maga korszakokat élt végig, látott elmúlni régi, látott felbukkanni új világot, és, kivált, látott kizöldelni harminc, sőt hatvanéves vetéseket: az beletanult abba, hogy az örökkévalóság szemszöge szerint gondolkozzék, s tud azzal az elképzeléssel dolgozni, hogy a jövő számára dolgozik. Ez az aggastyán-rmodernség kivált mint katonában van meg Ferenc Józsefben — ugyanúgy, mint megvolt az öreg Moltkéban, s megvan az öreg oláh királyban, s megvan az öreg Roberts generálisban is.

Persze: olyan hosszú életet még nem élt halandó ember, hogy a maga élete során próbálhatta volna ki, hogy nem íehet az örökkévalóság számára dolgozni. *Austria erit in orbe ultima* — mily gyönyörű illúzió a valóban utolsónak maradt király számára! S ez illúziójából utolsó pillanataig nem kell kiábrándulnia, mert bizonyos, hogy amíg ő él, ez a monarchia is változatlan megmarad, az egész világnak egy kegyes és megható összeesküvéséből, melyben egyformán részesek úgy e monarchia természetes megtartó erői, mint *ezen* erőket lenéző legeltökéltebb ellenségei is. Mint ahogy vannak városok — Nürnberg, Castelfranco — melyeket a szá-guldva változó világ kegyelete mintegy ereklye gyanánt tart régi formájukban, elevenen: úgy virraszt — igazán érdek és politika külömbsege nélkül — a világ fiúi gondja az utolsó király nyugtalan éjszakái felett. Hajnaltájt megnézzük óránkat s elgondoljuk: most kelt fel, s megy át a kis galériába, várni a napot. S ha kisüt a nap, elmosolyodunk, s örülünk, hogy megint találkoztak.

Üvegház

1914 június 25.

„Mi fehérlik ott a zöld mezőkön? Hó talán, vagy éppen-
seggel hattyú? Hó ha volna, rég elolvadt volna; hattyú volna,
rég elszállott volna . . . Nem is hó, nem is hattyú, hanem az
öreg Petrovics Miklós fehér feje, amire hej de kívánczik a
Dusán cár koronája! . . .”

Emlékszem, csak nem tudom, hány esztendeje, hogy úgy
kezdttem, s épp így nyáridőkben, egy heti krónikát. Az öreg
Petrovics Nyegus Nikola akkor még csak fejedelem volt Cetiiv
jében, a belgrádi királyt meg Obrenovics Sándornak hittak,
felesége pedig Masin Drága asszony volt, elébb mérnökne,
majd Natália anyakirálynő udvari dámája s Milán apakirály-
nak belső barátnője. Azóta sok víz lefolyt a Száván s a Dunán
s folyt vele bőven vér is. Belgrádban Karagyorgyevicsék az
urak, Nikita fejedelemből is Nikola király lett, feje még
fehérebb lett, s Dusán cár koronája pedig . . .

Nemrégiben egy nevezetes magyar ur volt látogatóban
Nikola királynál, ki a Parisban nevelkedett világfői elragadó
kedvességével mulattatta vendégét. Egyebek közt azzal, hogy
a legkisebb fiáról beszélt, — hogy, úgymond — ennek a fiának
szívesen keresne feleséget valamely magyar nagyúri házban.
Persze, tette hozzá mosolygó komolyan: azok a büszke magyar
urak, ki tudja szóba állnának-e a pauvre montagnardral,
a szegény hegylakóval? . . . Kedves ez a szerénység valakinél,
kinek egyik násza muszka császár volt, másik veje olasz király.
S tudni kell, hogy mint minden pátriárkának, Miklós király
nak is a legkisebb fia a legkedvesebb, — ez az a fiú, az a
gondolom Péter herceg, ki a balkáni háború első ágyuját
elsütötte, s ez az, kinek fejére álmódja, a magáé helyett,
Miklós király a Dusán cár koronáját, az egyesült szerb-monte-
negroi birodalom császárságát. . . Tréfa-e vagy komolyság a
magyar kombináció: bizonyos, hogy nem két, de tíz vasa is
van a tűzben, s mindig, Nikola királynak. S valamelyik
nagyot nagyon megforgathatott közülok, hogy az öreg Péter
király nem bírja tovább, s ő is, Belgrádban, a kisebbik fiát

már egyenesen kiskirálynak teszi meg, úgy gyűrűzi el előle a leendő nagy-szerb császári hatalommal. Ki lesz az új Dusan cár: Petrovics Péterbe vagy Karagyorgyevics Sándor? Nem lehet tudni, s nem lehet tudni, nem tombolté majd s nem ekörül egy h a r m a d i k b a l k á n i h á b o r ú ?

Egy házmester-lakásban hallgatóztam minap, ahogy az öreg asszony felolvasta urának a matróz-fiuk levelét, mit a legény most írt Triestből, öfelsége nem tudom melyik hajójáról. Hogy, azt írja, várjuk ám a főherceget, — olyan sikálás folyik itt már két hete, mintha minden sarokba betenné a lábát, — megette a fene, hogy hazamehessünk, itt maradunk, az hallik: vízi háború lesz az olaszokkal . . . íme, egy egyszerű magyar matrózi agyvelőben így tükrözik előre a nagy bosnyák manőver, melyet most Ferenc Ferdinand főherceg úr van vezetendőben. A „Reichspost”, melybe nem egyszerű matrózok írnak s kivált nem magyarok: az is úgy ír a manőverről, hogy jó lesz belőle tanulnia mindenkinek, akit illet, mert nemcsak a magunk okulására folyik, hanem a szomszédokéra is ... Ez a bosnyák manőver, mely mint a Reichspost magyarázza, a harcászati komolyság minden lehetséges föltétele között ugyanakkor megy végbe, mikor olasz szövetségesünk nyíltan komiszkodik velünk Albániában, a Petrovicsok s a Karagyorgyevicsok pedig nem tudják, hogy elébb végezzenek egymással s aztán velünk, vagy elébb fogjanak össze ellenünk s aztán számoljanak le egymással: ez az osztrák-magyar manőver igen-igen hasonlít ahhoz az orosz manőverhez, mely véletlenül épp akkor folyt volt s éppen a galíciai határon, mikor a balkáni háború kitörésekor a mi monarchiánknak némi figyelni valója akadt dél-délnyugati határain . . .

Mindez átkozottul úgy fest, mint mondom, egy harmadik balkáni háború, mely pótolni volna hivatva, amit az első kettő elmulasztott: azt tudniillik, hogy végre a mélyen tisztelt nagyhatalmak is belekeveredjenek. A Balkán most már a balkáni népeké — ezzel a formulával tehát nem lehet kibújni semmi alól. Nem nevezetesen az igazi balkáni problémák alól, melyek nem a kis királyságok problémái, hanem a nagy birodalmaké: Olaszországé, Oroszországé, Ausztria-Magyarországé. Eddig úgy volt, hogy a kis királyságokon keresztül a nagyhatalmak számoltak le egymással. Most a kis királyságok kezdik megfordítani a dolgot, s a nagyhatalmak leszámolásában keresik,

hogy végre az ő számadásuk is fussa. Egészen világos, hogy Szerbia sokért nem adná, ha egy olasz-osztrák-magyar háború oldaná meg a szerb egyesülésnek azt a nagy problémáját, mely két véres háborúban is megoldatlan maradt, csakis azért, mert a nagyhatalmak maguk nem rántottak kardot, csupán a kicsinyeket hagyták vérezni. Csakúgy, mint ahogy Romániának sem volna kellemetlen, ha az ő háborúját Oroszország vívná meg a mi monarchiánkkal. Legyünk vele tisztában, hogy ma, mikor a Balkánon már nincs török, kinek a bőrén osztozkodni lehetne s nincs gazdátlan zsákmány, amelyen való ideiglenes osztozkodással el lehessen halasztani az igazi és jogos nagy éhségeket: ma a mi monarchiánk közelebb áll a háborúhoz, mint állt volt az első balkáni háborúkor, mikor még félték tőle, s állt a másodikban, mikor még legalább törődtek vele. Most egyenesen célba veszik — most ő a Törökország. Ami nagy balkáni probléma: abban életre-halálra érdekelve van. S meg kell mondani, hogy oly nyomorultul, szinte erkölcstelenül, hogy maga ez érdek az, mely legerősebben ellene fordul.

Hiába, ha a politika mégoly cinikus dolog s a történelem mégoly ocsmány történet is: az erkölcs nagy lendítő, az erkölcstelenség nagy hátráltató benne. Amily groteszk, oly nagy szerű és szerencsés dolog Oroszországra nézve, hogy a Balkánon hagyományosan, nemzedékek óta, a szabadságot, a haladást, a természetes igazságot képviseli az ő saját érdekeivel. Ami neki ott jót tenne, az jól is esnék az odavaló népeknek, — míg a mi boldogtalan monarchiánk, éppen megfordítva, olyan érdekeit kénytelen odalenn halálig őrizni, melyek fellázítják a vért nemcsak a kecskepásztorokban, de a kecskében, a birkákban is. Oroszországnak legnagyobb balkánt érdeke most a szabad kijárási út a Dardanellákon. Ez jelenthet veszedelmet némely balkáni népre, de még ezeknek is meg kell adniok, hogy Oroszországnak isten és ember előtt joga van e kijáráshoz, hogy természetellenes dolog, hogy egy rengeteg birodalmat északon a jég, délen a diplomácia papirosa elzárjon a szabad közlekedéstől, s hogy ha Oroszország hozzájutna a szabadsághoz, abból neki óriási haszna volna. Ez tehát erkölcsös követelés — ellenben a mi követeléseink? Nekünk semmi pozitív követelésünk nincs, nekünk semmi egyenes hasznunk nincs, aminek utána járnánk, mi csak azon jajgatunk, hogy más mit ne kapjon, anélkül, hogy magunk tudnánk mihez

fogni azzal, amit más elől elállunk. Ez erkölcstelenség, ez az impotens férfi dühe, ki, mert maga kénytelen megelégedni a szemlélődéssel, legjobb szeretné az egész férfinemet ily igény telenné operáltatni. Mi nem engedhetjük, hogy Oroszország kijárhasson a Dardenellákon. Mi nem engedhetjük, hogy Szerbia egyesüljön Montenegróval. Mi nem engedhettük, hogy Nagy-Szerbia kijusson az Adriára. Ugyan: hasznát semmit sem vesszük annak, hogy Oroszország nem jár ki a Dardanellára, hogy Szerbia és Montenegró nem egy ország s hogy a szerbség el van zárva a tengertől. Mert mi tulajdonképp nem élünk, csak éppen még nem haltunk meg. S ez élőhalálunknak valóban élet-halálérdeke, hogy körülöttünk az egész világ ily terméketlen dermedtségben éljen. Csakhogy a világ erre nem hajlandó, s a dolgok úgy fordulnak, hogy vagy belekényyszerülünk az életbe, vagy kilöketünk az életből.

Az osztrák-magyar monarchia úgy van a Balkánnal, mint a nagy domíniumok vannak a földdel. Az élet azt mondja nekik: nem tűröm, hogy akkora darab értékek terméketlen heverjenek vagy csak egy percentet hozzanak. Vagy tudtok magatok dolgozni rajtuk s kihozni belőlük minden kihozhatót, vagy engedjétek át másnak. De ülni rajt nem engedünk . . . Ha ez a monarchia lement volna Szalonikiig, ha a Szandzsákon át hátbakerülve elvette volna Albániát s Isztriától a görög határig egy sávban volna ura a keletadriai partnak: még tán háborúba sem keveredett volna vele, annyira természetesnek találta volna mindenki s annyira erkölcsös volna, hogy él, dolgozik és terjeszkedik. Ám azt nem tűri a világ, hogy monarchiánk maga nem kér az életből, de másokat sem akar élni hagyni. A történelemben nincs még egy példa arra, amit mi cselekszünk például Szerbiával. Elzárjuk a tengertől, hova kivihetné, amit termel, de a magunk határait is elzárjuk előle. Azt akarjuk, hogy fulladjon meg, — az osztrák-magyar-szerb ellentétnek csak egy teljes megoldása van: ha a szerbek egy szálíg meghalának. Hol az a halálos gyűlölet, mely sok volna ily erkölcstelenül természetellenes, ily vérszomjasán tehetetlen igénnyel szemben? Minden karrikatura, ami a kezünk alól kikerül, még az is, hogy függetlenséget és önállóságot küzdöttünk ki egy nép számára, s erre éppen azt a népet kerestük ki, az albánt, az egyetlen európai fajtát, mely erre nem való, ezt nem bírja, ezzel élni nem tud, ettől boldogtalan és elpusztul.

A mai világ azoké, akik élni akarnak és tudnak. A mi monarchiánk pedig úgy van összeragasztva, hogy nem szabad lélegzenie, — ez az, amit a természetes fejlődés kiizzad magából, mint valami betegséget. Az osztrák-magyar üvegház ablakait a nap, a szél, az égiháború rázza. Vagy bírja a friss levegőt, vagy összeesik magában.

Görgey

1916 május 16.

Görgey Artúrról nem játékszó, hogy meghalt 1849-ben. Valóban akkor halt meg, mint ahogy a színész akkor hal meg, mikor utolszor lép le a deszkáról, s az asszony akkor, mikor utolszor halnak meg mosolyáért. Amit Görgey Artúr 1849 után mindmostanig, testi haláláig, hatvanhét esztendőn át megérett: annyira sem tartozik életéhez, mint Napóleonéhoz tartozott a Waterloo után még eltelt hat esztendő. Sőt ha elgondolnátok, milyen lett volna, ha Szent Ilona nyomban Campo Formio vagy, hogy nagyot mondjunk, brumaire 18-ika után következik vala el: ez is tökéletesebb sors lett volna a Görgey sorsánál. Mert Campo Formio és brumaire 18-ika nemcsak magában sikerült, nemcsak magában volt bizonyítványa a Napóleon katonai és emberi és államférfiúi rendkívüliségének és annak, hogy ezt felebarátai elismerik s alájahajtják fejüket igájának. Hanem általában siker volt, — nemcsak Napóleonnak, de a világnak, de Franciaországnak is haladása a Napoleon személyes törekvésein belül kialakult politikai és világalakító szándék irányában. Görgeynek ilyen elégtétel nem jutott részül. Isaszeg, Vác, Nagysarló, Budavárának megvétele s augusztus 11-én a diktatúra: mind nem az, amit sikernek lehet nevezni. Mind: minél fényesebb vagy teljesebb, annál keservesebb irónia a kilátástalansághoz képest, melynek állomása volt — körülbelül mint ha csodaszépen ragyog a tavasz, mikor halottunkat temetünk. Sem az ügynek, melynek szolgálatába állt volt, sem az iránynak, melybe, mint hite szerint megváltóba, ez ügyet terelni akarta, haszna nem volt: sem a Görgey rendkívüliségéből, sem fabból, -hogy e rendkívüliség kitűnt, elismertetett, alkotáshoz jutott s a legfőbb katonai és polgári polcot érte el. Képzeljétek el Talmát vagy Garrickot, ha meghalt volna nyomban az első ... de mit hajszolom a képet? Nincs erre kép, nincs erre hasonlat! A Görgey szerencsétlensége páratlan az egész világtörténelemben.

Ami aztán ezek után következett, 1849 után? A cserépitélet s a kései megenyhülés? Görgey Artúr kemény-ember volt, s

lenézte az embereket. Bizonyos, hogy magával szemben éppúgy nem volt érzelgő, mint mások iránt, s önnön szenvedését éppúgy nem vette szívére, mint a másokét. Bizonyos az is — ilyenfajta emberről látatlanban bizonyos — hogy sokkal teljesebben lenézte azt, aki őt vagy tartotta árulónak, vagy komédiázta, hogy annak tartja, semhogy hajszájuk egy körömhegnyit is áthatott volna a lelke bőrén, s önérzetét egy rezzenettel is megrendítette volna. Viszont a kései elismerés — éppen, mert az embereket *lenézte* — nem pótolhatta azt az *igazi* elismerést, azt az *igazi* — hogy a pontos szót ismétljem — bizonyítványt, mit csak a siker adhatott volna. Ez különben általában áll, minden emberi elismerésre. De még valahogy, ha a kortársak, ha ugyanazok, kik elébb árulónak vélték, tértek volna rövidesen és bűnbánóan jobb véleményre: az talán még lett volna elégtétel, még gerjesztett volna némi meleget a hideg katonaszív köré. De az utókor? A fiak, az unokák? Heine mondta halálos ágyán: Dieu me pardonnera, c'est donc son métier! Az utókornak mestersége, hogy megértsen, hogy jóvátégyen, s jóvátétele éppen ezért nem jóvátétel. Mit tehet jóvá egy 1870-ben vagy 1880-ban született ember azon a véleményen, mit nagyapja 1849 felől vitt a sírba? Az utókor e gépies elismerésében a történelemismerő Görgey amúgy is biztos lehetett, bizonyára volt is, és lett volna, ha nem 1916-ban, hanem 1850-ben hal vala meg. Ezért nem volt érdemes még hatvanhét esztendő elvegetálnia. Igen: ha e hosszú élettel, mint Radetzky vagy Moltke vagy Hindenburg, megérte volna a maga Novaráját, Sedánját vagy Tannenberg-jét: az elégtétel lett volna. De hogy a miért ő 1849-ben hiába küzdött, az diadalra jutott 1867-ben s akkor is mások által: az lehetett elégtétel a hazafinak, de nem volt ír az ember, a nagy ember sebére. Görgey Artúr könyörtelenül történelmi férfiú volt, kin a történelem könyörtelen gázolt át.

Hogy miben állt a Görgey szerencsétlensége, arra közvetten Kossuth világított rá, mikor maga, mint emigráns buzgóan vetette magát katonai tanulásra, hogy ha új forradalom híná haza, annak mint hadvezér is élére állhasson. Valóban, ha valami mozgalom, úgy a forradalmi kívánja meg az egységes vezetést. Forradalmat nemcsak hogy rózsavízzel nem csinálnak, de alkotmányossággal sem. A forradalom valamennyire mindig anarkia — anarkiát pedig csak diktatúra tud együtt-tartani, nem pedig a hatásköröknek holmi montes-

quieui, szép, pontos és szimmetriás megosztása. Még ama fegyelem, olyan monarhikus és legitimista rend s akkora siker és szerencse közepett is (nincs jobb harmóniaszerző a sikernél), aminő 1866-ban, majd 1870—71-ben kedvezett a poroszoknak: még ezek közepett is egyre le-lecsapódóban volt a konfliktus mennyköve a polgári és katonai két lángelme: Bismarck és Moltke között — s csak az öreg Vilmos király nagy tekintélye és okossága tudta felhőjébe fojtani. Kossuth és Görgey fölött nem állott volt tekintély, nem vette körül őket hagyományos rend, mert hiszen éppen annak megbuktatására keltek föl, s nem enyhítette őket össze a törekvés egyformasága sem, mert nemcsak egyéniségben különböztek, mint Bismarck és Moltke is, de még jobban világnézetben, még jobban politikai meggyőződésben. Kossuth valóban forradalmi egyéniség volt, Görgey alapjában konzervatív, s nincs kilátástalanabb, mint a kegyes óhajítás, hogy: értsük meg egymást, ha még oly ellentétes utakon keressük is a jót, mert a haza élete és érdeke mindenképp felett áll. Ez az összeegyeztetés, ez a türelem és megértés, egymás jóhiszemének ez elismerése talán lehetséges bizonyos fokig, de éppen csak addig, amíg az egész politika tulajdonképp plátói, vagyis mikor gyakorlatban és objektíve majdnem egyre megy, melyik politika győz. Ám lehetetlen és elképzelhetetlen éppen akkor, mikor leginkább szükség volna rá: mikor a politikának éppen a nemzet életéről kell döntenie, s lehetetlen úgy hinnünk a magunk politikájának helyességében, vagyis a nemzet életét megtartani alkalmas voltában, hogy egyúttal nemzetgyilkos, tehát igenis rosszhiszemű, tehát igenis áruló politikának ne tartsuk az ellenkezőt. Kossuth és Görgey közt ugyanaz volt a meggyőződésbeli ellentét, mint most például a német szociáldemokrácián belül a Bernsteinék s a Wolfgang Heineék közt való. Vagyis olyan ellentét, mit éppen a haza életérékére való hivatkozással lehet legkevésbé összeegyeztetni. Mindenben ismerhet az ember tréfát, a meggyőződés türelmet, csak a haza élete dolgában nem.

Megoldás persze lehetett, ha lehetett volna: az, hogy a katona, Görgey, gondolkodás nélkül alárendelje magát a polgári vezér: a Kossuth meggyőződésének. Ám éppen ez az, ami nem lehetett — ami általában és mindig nehéz, forradalomban azonban lehetetlen. Mindig és mindenütt úgy van, hogy el lehet képzelni nagy államférfit is, ki nem ért straté-

giához s ezt maga is tudja, s ezért nem beszél bele és hagyja a katonát, hogy cselekedjék legjobb tudása és hite szerint. Ellenben nem lehet elképzelni katonát, még oly kicsinyét sem, hogy valamennyire ne gondolkozzék, valami politikai ítélete, nézete, meggyőződése ne legyen — már pedig a meggyőződésnek az a természete, hogy annál kevésbé tud közömbös, terméketlen és türelmes maradni, minél aktuálisabb. S ha már legitimista és monarhikus és szerencsés állapotok közt is elképzelhetetlen, hogy hadvezér teljes erővel és tehetséggel harcoljon olyasmíért, amit nem tart jónak: forradalomban, egy nemzet szabadságharcában, egy nép, egy ország életének vagy halálának döntő pillanataiban ez meg éppen elképzelhetetlen, s elképzelhetetlen az a katonai fővezér, ki mikor azt érzi, hogy a polgári fővezér rossz felé tereli őt és az országot; meg ne fogja, még akaratlanul is, ezt a terelő kart. Napoleonnak s vele együtt Franciaországnak szerencséje ott kezdődött, ahol Napóleonnak, a katonának, nem parancsolt más, mint Napoleon az államférfi.

Hogy nálunk nem így volt: az volt, a forradalom általában való kilátástalanságán fölül szerencsétlensége a hazának, s Kossuthnak úgy, mint Görgeynek. Még monarhikus hazánkban is természetes, hogy a győzelmes hadvezér megkapja a polgári vezetést, — a semmiképp nem militáris Angliában is később miniszterelnök lett a Waterloo győző, s ma is nem tartanak-e mindenütt természetesnek (nem mondom, hogy szükségesnek), ha Bethmann úr például a Hindenburg óriás tekintélyét tenné javaslatba a békekötés emberfeletti jelentőségű munkájának elvégzésére? Kossuthban nem is volt hiba, — ő végre kezébe is adta Görgeynek a mindenhatóságot. Ám a kétfelől megtámadt nemzet ekkor már úgy sarokba volt szorítva, hogy a mennybéli Mindenható sem segíthetett volna rajta. Ha ilyenkor lehetne vigasztalódni, vagy mikor tizennyolc év múltán a haza jobb sorsa megengedte a vigasztalódást: úgy Kossuth, mint Görgey megvigasztalódhatott azzal, hogy csak az ő személyes sorsuk lett volna valamivel más, de a hazáé nem, akár ha a forradalomnak mindjárt az elején lett volna Görgey diktátor, vagy Kossuth igenis tudott volna a saját hadvezére lenni. A forradalom, Európa akkori erőviszonyai közepett, így is, úgy is kilátástalan volt, — viszont vállalóinak s megindítóinak nem kellett önvádat érezniök, mert nem a nemzet kelt föl, hanem a nemzetet kényszerít-

tették bele, kívülről és ellenálhatatlanul, a szabadságharcba, melyet aztán vállalniuk kellett a konzervatív Deákoknak, Batthyányaknak, Mészárosoknak és Görgeyeknek éppúgy, mint a forradalmi Kossuthoknak, Szemeréknek, Petőfiknek és, hogy minden regiszteren végigmenjünk: Madarászoknak.

. . . Félig-meddig gyerekember voltam, a Görgey-mentő tisztes mozgalmak leghevesebbje közepett, mikor azt hittem, megtalálom a nemzeti titok (és fájdalom) nyitját, mikor abban keresem, hogy mint akkor néhai Tóth Béla társunknak megírtam: „Görgey nem azért volt áruló, mintha igazán elárulta volna a hazát vagy mert realista létére nem hitt a forradalom jó végében, hanem mert nem úgy harcolt, mintha hinne benne.” Most, a nagy katona és tiszta hazafi ravatalánál úgy érzem, hogy ez a kulcs sem nyit ki semmit, mert nem is áll, hogy Görgey, ahol harcolt, ne úgy harcolt volna, mint aki nem hisz a forradalom jó végében. Valójában nincs is itt titok vagy érthetlenség, s Görgeynek volt igaza, aki s amikor a maga esetét igen egyszerűnek, világosnak, minden érthetlenség, titokzatosság és rendkívüliség híján valónak látta, mondván, hogy a szerencsétlen emberek s a szerencsétlen nemzetek kénytelenek volnának megölni magukat, ha szerencsétlenségükért mást okolni nem tudnának. Görgey minden szolgálatot megtett hazájának, mikor elébb, a forradalomban, megmentett, amennyit lehetett, a haza életéből, majd hosszú évtizedeken át, megmentett, amennyit kellett, a haza önérzetéből. Szerencsétlensége az volt, hogy csak ilyen szolgálatokat tehetett, holott tehetsége és jelleme szerencsésebb szolgálatokra lett volna hivatott, — s hogy a második szolgálatot még eleven testében adatott és kellett megtennie, holott megtehetette volna egy csendes domb alól, egy hallgatag kriptából is, meghalván, szerencsésen a szerencsétlenségben, aznap, mikor a nemzet azon korszakbeli végzete az ő minden további hátralévő napjainak személyi végzetévé dermedt.

Arany

1817—1917

1917 március 2.

Mikor, a magyarság e nagy művészenek születése napján, az ember hálát ad a sorsnak, hogy maga is a költő megérthetői közzé született: e napra mégsem sajnálna idegen lenni, de olyan tudója a magyar nyelvnek, hogy Arany Jánost megérthesse. Igaz, hogy ez szinte lehetetlenség. Egyrészt maga a magyar nyelv, s tán még mai nyelvészeti állapota is olyan, hogy ennyire alig tanulhat bele, aki bele nem született. Másrészt idegen nyelvet különben sem lehet úgy megtanulni, hogy bár a legavatottabb idegen felé egészen ugyanaz zengjen szavaiból és mondataiból, és zengjen mindaz, mint a bele született felé. Harmadrészt: a szavakkal, a mondatokkal s a betű szerint való értelemmel alkalmasint ezen zöngék is együtt teszik a költői műdarabot. Mindazonáltal, s levonva mind e levonandókat, nem ártana (s tán éppen az Arany János művészi megbecsültetésének nem), ha magyar szem egy napig, egy ítéletre úgy tudná költészetét ügyre venni, mint tudja avatott idegen az idegenét, mint tud minden műveltebb fehér ember nézni olasz képet, hallgatni német zenét, ha nem is érzi közben ugyanazt és mindazt, mit az olasz, mit a német ember.

Aki erre Arany Jánossal szemben képes volna, különös megállapításokra juthatna. Könyveit olyan emlékezéssel venné kezébe, hogy itt a népköltőnek legkiváltabb jelenségével fog találkozni. Gondolna az irodalomtörténeti megállapításra, hogy ez a költő volt egy a három közül, ki a magyar népiességet a művészet magasára emelte. Eszébe jutna a biztatás, mellyel e triumvirátus feje fogadta volt a néhány évvel később érkezett társat, hogy: „Az az igaz költő, ki a nép keblére Hullatja lelkének mennyei mannáját! . . .” S már eleve felőtlenék neki, hogy ez úgy mondott népköltőnek egyetlen odavetett nótácskáján kívül (Kondorosi csárda mellett) egy munkája, e munkáinak tán egy sora sem szállt le a népbe, még azok sem, melyek egyenesen a nép lelkéhez nőtt ponyvátörténetek, a nép lelkéből fakadt népballadák módjára íratlak.

Petőfiről nem is szólva: Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Kisfaludy Károly, Garay János, még Czuczor Gergely sőt Báró Eötvös József is inkább leszivárgott a magyar népbe, mint ez a legmagyarabb nyelvű, legnépibb származású s népi hatásokban nevelkedett költő. S ha aztán az idegen belemerülne, végigkövetné útjain s visszanéző pillantással mérné végig a megtett utat: visszalátna romantikára, visszanézne feudalizmusra, visszatekintene kelet-nyugati ős-zengzetekre, csak népiességet találna meglepő keveset, azt is, minden művészi tökéletessége mellett, sarokba tettet, oktató célzatút, szinte zschokkeit vagy mellékes humorút. (A hamis tanú. Az első lopás. Jóka ördöge.) Hatni persze hatott Arany Jánosra, még pedig erősen, a magyar népiesség! De éppígy hatott rá az ó-német s a kelta-germán — skót és ír — népiesség is. Hatott az ó-héber, a bibliai népiesség, de hatott Tasso, hatott Ariosto, hatott Zrínyi Miklós s hatott (olykor majdnem végzetesen, mert egyéniségéhez nem vágóan) a Byron szeszélyes arisztokratizmusa is. Az angol polgáriság és, bár csak lehelletesen, az olasz szimbolizmus sem múlt el nyomtalan e világbíró paraszt fölött, s még ezenfölül megérzenek rajta Shakespearerel, Goethével sőt Heinével való találkozásai, s a benyomások, miket a római s még inkább a görög ódanak s elégiának nagyszerűségeiből s a könnyed klasszikus lírának pajzanságaiból vett. Mindez *nem azt* jelenti, hogy bárkinek utánczója vagy tanítványa lett volna. Csak jelent hol rokonságot, hol hajlandóságot, hol fogékonyságot, hol jelenti egyszerűen a később jött művésznak mindenhatóságát mindennel, mit az előtte éltek az ő egyéniségük emlékével egyben mint úgyszólván technikai lehetőséget hagytak hátra az emberiség tolmácsolási szertárában. Ami az ő népiessége felől vagy iránt vagy látszatával tévedésbe ejtett, az nyilván az ő előbb említett paraszti voltával függ össze, még pedig kétszeresen. Elsőbb úgy, hogy művészi *cartel est mon plaisir*-jével, s bár a Berzsenyi, a Kisfaludy Károly s a Vörösmarty nyelvében eléggé fejlett irodalmi nyelv várt fejedelmi parancsára, Arany János a paraszti magyar nyelvhez tér vissza vagy száll le, ezt teszi meg magyar nyelvnek, ennek egy vagy kevés húrjából csalja ki a zengzetek s a tolmácsolások minden permutációját s kombinációját. Ám ez, ugyebár, csak magyar történeti vagy irodalomtörténeti szemmel nézve népiesség. Hiszen a legfőbb fejlettségű francia és olasz irodalmi nyelven még ma is át-

hatóan megérzik a népi származás, Petrarca és Dante egyenesen áttérés a tudós latin nyelvből a népi köznyelvre — s kinek jutna eszébe Dantét, de Petrarcat is népköltőnek mondani?... A másik parasztság Arany Jánosnál, amit ő maga — önnön-magának tudatos ismerője s biztos megmutatója — mond el magáról a Bolond Istók híres verspárjában: „Mindig marad, ha a fejére áll is, Őnála valami vaskos, reális.” De ez így van Boccacciónál, így van Rabelaisnél, így van Swiftnél, így van Hebbelnél, így van Tolsztojnál, talán — aki nem áll a fejére, hanem azon jár — Dosztojevskinál is. Ki mondana ezért ezeket népieseknek?

Az értelmes idegent nyilván arról is kitanították volna, hogy a magyar irodalmi fejlődés folyamatossága Arany Jánosban emelkedett volt hegyére. Valamit ebből meg is látna az idegen: a hegyet, a magasságot, olyan rendű művészetet, mely szinte ránehezedik a kis nemzetre, melyből kinőtt, az egyszerű emberre, kiből kiszökkent. Ám a magyar költői irodalom folyamatosságában inkább csak időrend szerint tudná Arany Jánost hová tenni. Elődjei valójában nincsenek, közvetlen előzőit nem folytatja, a régi Gyöngyösszel vagy Zrínyivel való rokonsága csak külsőséges. Hatása s folytatása szintén alig van. A magyar irodalmi nyelvre inkább hatott, mint a magyar költészetre, bár most ez a nyelv is kezd, az Arany János orthológiáján megzamosodva, visszatérni Vörösmartyt hoz. A mai magyar költészet meg éppen — ha s amennyiben folytatódik, inkább Vörösmartynál s még inkább Berzsenyinnél, s Csokonaynál kapcsolódik, mint Arany Jánosnál. Az ő módja, mintha kiélte volna magát öbenne, s az irodalmi folyamatosság hegylánca közepett külön áll, mint néhol a síkon a kialudt tűzokádó? Maga dúsan s szőlőtől borítva, de nem megtermel kenyitően.

Ez gyenge és sánta hasonlat, de idegen embernek nézzük el. S nézzük el e feltett idegennek a szempontot, melyre magunk a magunk legföltettebb büszkeségével szemben ritkán s csak a tolakodás rossz érzésével tudunk ráállani, s ahonnan az idegen azt nézné, hogy e mindenesetre magasrendű költői jelenség mit jelent mint nevelő felebarátai számára? (Als Erzieher, mint a németek e kategóriát megcsinálták Rembrandtról, Kantról, Goethéről, Shakespeareról.) Alázatosan s tünődve kell elismernünk, hogy nem ennyit. Mint ahogy a németnek nem Goethe, hanem Schiller a nemzeti költője:

a magyarnak is inkább Petőfi és Jókai, mint Arany János, Viszont Arany Jánosról nem lehet azt mondani, hogy függetlenül költészetének művészi becsétől s értelmi magasrendűségétől: szava vagy egyénisége evangélium gyanánt maradt volna a maradékra. Szokás ugyan magyarázatni, hogy Toldi alakjában a magyar ideál testesül meg, hogy Arany János tisztaságában a magyar erkölcs ragyog példaképpen — ám a magyar ember (átlagban érve e szót) több tisztelettel, mint forrósággal nézi e művet s ez embert, s a Jókai *gyermeteg* képzetisége s a Petőfi ifjú szertelensége sokkal inkább magával ragadja, most már második s harmadik ivadéknak, mint Arany Jánosnak akár munkássága, akár élete s egyénisége. (A Faust sokkal népszerűbb Németországban, mint a Toldi nálunk, pedig Toldit nálunk iskolában tanulják, nem is szólva Buda Haláláról.) Az idegen pedig, ha hozzá tudna hatolni: látna egy hatalmas művészt, ki azonban sem mivoltában, sem szándékában nem az a túlbuggyanó, az az univerzumban gyökerező lélek, ki vezetni és az oktatáson felül tanítani is akarhatna. Teljes ugyan korának műveltségével. Ám előtte nem jár Tudományos érzéke élénk és egészséges, annyira, hogy amely terekre hajlandóságból vagy mesterségbeli érdeklődéssel veti magát: nyelvészetben s régi hazai történelemben szaktudós, költészettörténetben s verselést elméletben egyenesen megtaláló. Emberismerőnek csalhatatlan, nemcsak embereinek s az élettelen dolgoknak a lélektanában, de amit itt-ott, elvétve, némely levelében vagy beszélgetésében az emberi lélek tudatos és tudatlan emeleteiről mond, azt a legújabb tudományos lélektan is szeretettel fogadhatja. Azonban nincs mit tagadni: ha vannak is beszédes szavai, de nincsenek igéi, mint Goethének vagy Shakespearenak, hogy minden egyesbe bele volna szorítva a mindenség minden vonatkozása. Nem oly emlékezetes mint Rembrandt, Balzac vagy Tolsztoj, nem oly feneketlen, mint („Állottam vizének mélységei felett”) Dante vagy Michel Angelo vagy Dosztojevszki, nem oly láto> másos, mint Zola. Mint Mazeppát a lova vagy Paethont a Phoebus szekere, úgy ragadja őt el a ragyogó istenfí, Byron, de idejében le tudja tépni kötelékeit, s halkan talpra és félreáll a csendes megismeréssel, hogy ő maga nem istenfí s nem királyfi. Nem, nem az — még egypár ilyen nevet lehetne említeni, melyeknek egyéhez sem ér fel e nagy magyar abban, hogy kimagaslásával égtájat mutatna az ember-ivadéknak.

Azonban: mind e nevek, mert mind e művészetek mellett keményen megáll az övé. És óriás az óriásabbak mellett is.

Mint művész az. Mint megcsináló. Mint alkotó és alakító. Mint bekeretelője egy kivágás világnak, mint belelátó egy tömb márványba, mint összekötője egy kifejtés matematikának. Azzá van, ami a legtöbb s a legnagyobb a művészetben: kompozíciója. Épületei vannak, melyek úgy vannak remekbe szerkesztve, hogy élnek. Szobrai vannak, melyek anyaguk törvénye s tömegük egyensúlya szerint megállanak, mint a megtorpant paripa. Festményei vannak, melyek a beszéd *egyetlen* síkjába belevájnak minden mélységet, rányomnak minden plasztikát, torkon ragadnak minden mozdulatot s leszámolnak minden véletlenséggel. Zenéje van, mely egy szerre kifejez, történik és kristályba áll. Ebben, ami a megcsinálást illeti, a legnagyobb mértékek sem túlzottak, róla szólván. A szixtusi kápolna mennyezete s a roueni Palais de justice, a farnesei bika s a Tristan és Isolde, ilyen titáni példákat kell felhozni, hogy igazságot szolgáltatassunk az erőnek s a fogásnak, mellyel Arany János hatalmasabb azoknál, kik között különben soros: például Flaubertnél, például Edgar Poenál, például Konrád Ferdinand Meyernál. Megírás dolgában a Buda Halálához, a Keveházához, A Nagyidai Cigányokhoz s a Tetemre Híváshoz fogható írásmű, amennyire ismeretem és emlékezetem terjed, csak egy van: a Vendéglátó szent Julián története Flauberttől. Már ami mesterségi részét illeti — mely azonban a mesterség magyar geniejénél egy költészetével s költőiségével. S amely, épp ezért, annyival becsesebb, amennyivel költőbb költő Arany János e tökéletes szerkesztő művészeknél.

Csodálatos jelenség egy kicsiny országban, melynek társadalma évszázados tengésből éppen csak ébredni kezdett. Még csodálatosabb a paraszti környezethez képpes, amelyből kiválik s amelynek adalékait egyben értékesíti is. Grand a r t, a legmagasabb fokú, a legelkülömbözöttebb minémüségű. Aminőt rendje és természete szerint csak régi és nagy és vezérlő kultúrák közepéből szokás várni. Aminőnek mesteréről fel szokás tenni, hogy, mint Shakespeare Bacot, mint Rembrandt a Spinoza szomszédságát, mint Michel Angelo az *egész* renaissanceot, mint Richard Wagner Schopenhauert és Nietzsche és, bármily misztikus, ezeken át Kantot lehelli: ő is minden jelentkezésében a génuszt sugározza. Ez, mondom,

Arany Jánosnál nincs így. Legalább is nem ily magas fokon. Nála minden a mestersége nagyságába szorul, — azon belül pótolja mintegy: úgy amit hazája még hatalomban s fejlettségben el nem ért, mint amiben az ő személye az emberiségnek, de önnön nemzetének vezérei — például Széchenyi István — mögött is elmarad. Itt tud mindentudóan, itt teremt örökkévalóan. Mozdulatban megfogni lelki történést. Beszédlejtésben tolmácsolni világnézetet. Verslüktetéssel, sorszakadással, rimleccsapással kifejezni indulatokat, meneteket, ütközéseket, felvillanásokat, lehiggadásokat. Hangokkal feltárni idöket s tartományokat, s numerozitással összeházasítani az örök égboltot a szorongva felnéző mindenkori emberrel. Szavakkal, szavakkal, egyszerű paraszti szavakkal bukkantatni fel újra s hagyni örökbe változhatatlan ilyen ne *varietur* képben a múltakba lesülyedt teljes egész világokat. Mindezt tudja s feltétlenül tudja. Nem ismer lehetetlenséget s nem ismer félmunkát. Töredékei vannak, sőt teméntelen töredék, „sok kerített óriás fenek” hevert s maradt utána műhelyében, — részint mert egy élet (s kivált, mint az övé, testi betegségtől s kenyérmunkától megtépett) sohasem elég egy művész mondanivalója számára, részint mert a megcsinálási mesterség mindig anyagpazarlással jár, kísérletekkel, kipróbálásokkal, hibás megkezdésekkel, melyeket egészen el kell vetni. Amit azonban végigvitt és megcsinált, az tökéletes. Magától értetődő. Természetes. Másképp el sem gondolható. Mint a nápolyi öböl, vagy a kaliforniai csodafa, a *mère de la forêt*, vagy a Michel Angelo Mózes. Van.

Ezek a töredékek: mesterségbeli ember számára a tanulhatásnak s a műhelybe való kukkanthatásnak olyan szerencséi, aminők egyszer akadnak századokban. Megint Michel Angelora kell gondolni, a márványtömbökre, miket félig faragva kellett abbahagynia, mert a beléjük képzelt alak túlnőtt rajtuk, s Rodinra, ki e véletlenből formát csinált, s meghagyja olykor a nyersset, amiből kikelt a szobor. A legmagasabb rendű tanulság, hogy Arany János mit hogy képzelt el, majd hogy tervezett meg, aztán hogy csinált meg. Hogy mit vetett el végkép — néha olyan értéket, hogy fáj utána az ember szíve, s mit használt fel újra, jelentéktelennek tetszőt, mely azonban más alkalmazásban s a maga helyén eleven test és szerves. Különösen becses azt figyelni, hogy a férfikora frissességében írt Daliás Időkből mit vesz át fáradtabb öregsége

munkájába: a Toldi Szerelmébe. Jobban mondva: mit nem vesz át — néha olyan virágzó szépségeket és stilizálásokat, melyek talán különbek a Toldi Szerelme mélabújánál, de; zavarnák stílusát, sőt már a Daliás Időkben is, minden szépségük mellett, stílustalanok voltak, — s míg a fiatalabb költő magával ragadta e szépségük, s zengzetük túlkiáltotta érzésében a stílérzék tiltakozását: az öreg művészt már nem ejtették meg, s könnyörtelenül megóttá tőlük a stílust. Öregség, fáradtság . . . tulajdonképp szentségtörés ilyesmit emlegetni ekkora művészetnél. S nem is vág össze a valósággal. A Tetemre Hívást hatvan éves korában írta, évtizedes hallgatás után, de ekkor három és fél hónapon belül megírt harmincnégy vers között, melyek közt ott van ezenfelül s egyebek közt még a Tengeri Hántás, az Éjféli Párbaj s a Hídatavás is. Azt lehetne mondani, hogy inkább ekkor ért művészetében a teljes tudatosságához — ha már harmincharmincegy éves korában, a Toldi Estéjében, ugyanily biztos és tudatos nem lett volna. Persze: tudatosság: ez a legtudatosabb művésznél is módjával értendő. Az a fajta tudatosság, ahogy Poe önironizálja a verselő mesterséget, kimutatván, hogy The Raven versesének mely szavait mely kiszámítással írta úgy és oda, ahogy s ahol állnak, már csak azért sem lehet meg, mert nem *zgy* vers, de *zgy* verssor megcsinálásánál, minden szava s hangja minden jelentésének, vonatkozásának, társításának és, mint Fenyő Miksától hallottam e jó szót: holdudvarának tudatos végiggondolására s kimérésére egy emberi élet nem futná. Ilyen értelemben tudatosság éppúgy nincs a művészetben, mint nincs magában a tudományban sem, — itt sem dedukcióval s indukcióval jut el a tudós az új igazsághoz, hanem megérzi, megálmodja, az új tétel előzmény nélkül bukkan fel megsejtésében, s utólag csinálja s próbálja ki hozzá a levezetést. Ha valakire ráillik, úgy az Arany dolgozó módjára, ahogy én a művészi, kivált költői dolgozást elképzelem, vagy aminőnek megfigyelem s tapasztalom: hogy a művész előtt tárgy mintegy láthatatlan model gyanánt lebeg, s addig nincs nyűgsága s ott és abban és addig nem érzi jónak a munkáját, ahol s amiben s amíg ez pontosan össze nem vág a modellal — viszont e model is csak akkor válik előtte láthatóvá s tudatossá, mikor a munka már megvan, mikor a munka már felitta, mikor a munkába már beletűnt. A művész azért esinálja a munkáját úgy, ahogy csinálja, mert másképp nem jó-

vagy nem olyan jó. Hogy miért nem, arról olykor — olyan tudatos művész, mint Arany János, elég gyakran — számot tud adni: utólag. Munka közben alig, s éppen ezzel művész, aki csinálni tud s nem kell töprenkednie. Aki megtanulni is úgy tanulta meg mesterségét, hogy mire ő emberré érett, képességei is megérttek benne.

Furcsa, megható, az idegenben tiszteletet, a magyarban büszkeséget kelteni köteles látvány. A világműveltség határ-örvidékére lökött s kis lélekszámának meztelen életében is állandóan fenyegetett magyarság adott a világnak egy renaissance-királyt, kinél ragyogóbb nincs a Mediciek között, s adott egy egyszerű nép emberében művészt, ki nemcsak erőre, de kifinomultságra, magasrendűségre s biztosságra is fejedelmek között.

Úgy vagyunk vele, még pedig valamennyien, mint lehetett volna születő kunyhaja, ha átérzi s érti vala, micsoda szerzet született bele. Mint lehetett talán ő maga is, a — szakasztott, mint Cézanne — polgári hajlandóságú egyszerű ember önmagával szemben, mikor megleste magát a teremtés megszállottságában. Annyi való, hogy minden, amivel közelebb akarjuk hozni magunkhoz s életünkhöz, s beleilleszteni valami fejlődésünk menetébe vagy területünk helyébe, részint erőltetés, részint kegyes hamisítás, részint mellékességnek törvénytől való emelése, s majd mindig kisebbitése az ő igazi nagyságának s jelentőségének. Egyedül álló jelenség, s amennyire magyar talajból nőtt s hasznosítója művészetében minden természetű magyar lehetőségnek, annyira külön áll a magyarságon belül is. Abszolút művész, ki magából származik s magában ér véget. Nagysága nyilván nőni fog minden nemzedékkel, mely messzebből nézheti s végre egészen láthatja s már születésekor ott találja szemhatárának ékességéül, mint a római ember a Szent Péter kupoláját. Mi még tövénben születünk, s feszengve kell fejünket hátra szegnünk, hogy ne beleütközzünk, hanem fellássunk hozzá.

Arany s a politika

1917 január 20.

A keddi Világ-ban gondolkodóba ejtő kis tárca jelent meg Arany Jánosról, mint a nép emberéről, ki a politikában sem tagadta meg e származását s költészetében sem a politikáját.

Ez nagyon igaz, jólesően igaz s ennek nem mond ellene a megállapítás, hogy Arany János bizonyára nem az a fajta politikus, kit radikálisnak lehetne nevezni, s bár egész életén s költészetén végigvonul a betegesen gyötrődő elégedetlenség: nem az a természet, kit lázadónak vagy forradalminak lehetne mondani.

A két igazság annál jobban megállhat egymás mellett, mert a nép — értve ezen, mint nálunk nagyjában még ma is lehet, a földműves népet, tehát a parasztot — maga a nép is: se nem radikális, se nem lázadó. Nyilván azért nem, mert nincs rá szüksége, — legalább is foglalkozásában nincs, melyet igen jól s teste, lelke s becsvágya minden szükségei szerint mivelhet, mihelyt jogi s társadalmi helyzete fölülemelkedik a rabszolgaságon. A jobbágság az: rabszolgaság — de mihelyt ez eltöröltetett, nincs a parasztnak olyan lélekző szüksége, melyre egy tisztos konzervatizmus közállapotainak levegője ne futná. A paraszt egyáltalában nem idegenkedik a pátriárkalizmustól, ha az csak némiképpen, legalább is a termelés és az értékesítés érdekének fokáig, emberséges, — s nem az ellen van kifogása, hogy van uraság, legfeljebb az ellen, ha az ur neki rossz ura. Ami politikai szabadságok s jogi intézmények tulmennek saját boldogulhatásának, a neki kellő szabad forgalomnak mindösszevéve szerény szükségein, azoknak talán melléje áll, ha a politikai élet, ha a történelem folytatódó sora úgy hozza. De lendületet e csatlakozás nem jelent az ügy számára. A választójogról is kitapasztaltuk, hogy nem bánja, ha megvan, de azt sem bánja, ha nincs meg. A paraszt, mint Tiborc: lázadó jobbágy, de hű cseléd. Ez nem változik a rövid utón Katona Józseftől Arany Jánosig. Arany Jánosnak is majd szíve szakad, mikor látta a széles országúton andalogni a

jobbágyot, amint végzi keservesen vármegye robotját. De alapjában csak e gonosz rend ellen van benne lázadás, nem a világrend ellen, melyben kinek-kinek elrendeltetett a maga tisztes helye úgy fent, mint alant. A nép emberének az észszel, de erőltetett írt liberális Elveszett Alkotmány után igazi s szívbéli első jelentkezése az elragadóan meleg és egyszerű Toldi, s ebben bizonyára az ő népének legszívéből van kiformálva Miklós úrfi, ki szelíd óriás gyanánt viseli a cselédi sort, melybe bátyjának gonoszsága szorította, de keserűségének pohara túlcserül, mikor nézik is parasztnak. „Én, paraszt, én? emígy zsörtölög magában. — Hát ki volna úr más széles e határban ...” — nincs paraszt, ki szíve szerint vele ne érezné, micsoda sértés, mikor az urat parasztnak mondják! A jó öreg Bence, ki atyai meghittséggel szolgálja az ő drága úrfiját: ez több a figuránál, ez világnézet. Ha valaki nem volt híján a büszkeségnek s a magaérzésnek, úgy bizonyára e dicső művész — de amily kikezsdhetetlen ez önérzet a méltatlanságtói vagy a tolakodástól, olyan szerény igényeiben. A nép embere gyönyörűséggel legelteti és elégíti ki nemzeti büszkeségét a régi úri világon, melyhez a jelen nyomorúságából menekülnie kell — de nem mivel az urak urak, csak mert nem elég nemzetiek s a néppel: nem társadalmian vagy életvitelben, mert ez nem volna baj és természetes, de szeretetben, nerrzeti hűségben nem elég együttérzők. „Oh”, kezdi a Toldi Szerelme seregszemléjét, „ha ecsetem most méltó volna rátok, Lajoshoz sereglő régi nagy családok! Összefoglalnálak egy búbajos körben. Hol magát az utód lássa, mint tükörben. De . . . a versíró t siker nem biztatja ...” S a szemle után meg is mondja, hogy miért nem, s mi fáj neki a jelenben, ami elől a múltba kell menekülnie: „ . . . ti, kiknek ősét a dal édes gondja. Nem hízelgő szóval koszorúba fogja: Felhat-e hozzátok az egyszerű ének. Egyszerű kebléből a nép emberének? Vagy hazai lantra fületek már gyöngye. Föl sem veszitek bár neveteket zöngje? . . . Sir bennem a lélek, és e mai kortul Vigaszképen a múlt dicsőséghez fordul. Nincs uri magyar, kinek ezen fajta neheztelés ellen igazsággal s politikai érdeke s meggyőződése szerint kifogása lehetne, s nincs paraszti magyar, kinek ne lelkéből szólna.

Nem mintha a megcsinálásnak e genieje különben is gondolkozó és érző ember ne lett volna. Sőt inkább nagyon okos, ritka józan s mély és biztos ítéletű elme volt, s olyan

erős tudományos érzékkel, mely természeti, kivált lélektani dolgokban ugyancsak közeljár az intuíciónhoz, tehát a géniale táshoz. Ezenfelül gondos és megalapozott műveltségű — igaz, hogy főképp irodalmi s nyelvészeti téren, de éppen ezek a terek azok, melyekbe majd minden többinek a talajvizei átszivárognak. Nem kisebbitése hát ez elmének, csak mivel-tának meghatározása, ha megmondjuk, hogy az a jó magyar parasztész volt, melyet magát sem kicsinylésből nevezünk ilyennek, hanem hü megfigyelésével a valóságnak, hogy a magyarnál úgy, mint az orosznál, a töröknél s általában a keleti népeknél: a gondolkodás módja végig a társadalmi rétegeken rokon, s kiindulása, a népi, már maga is oly bölcs és fejlett, hogy nem kell lényegében megváltoznia a magas rétegekben. E parasztész, mint magánál a parasztnál is, Arany Jánosban a tisztas, nyugodt, konzervatív liberalizmus felé húzott, s ha a jobbagyság *ügye* s az akkori Ausztria ostobasága nem bonyolítja a társadalmi szabadság *ügyét* a *nemzetié-vei*, Arany János nyilván annyira sem lett volna kossuthista, mint a forradalom alatt volt, hanem lett volna csakis az a szent és tudatos széchenyiánus, kinek az Elvesztett Alkotmányból s a Széchenyi Emlékezetéből ismerjük. Az a széchenyiánus s az a deákista. A népnek tudásba emelkedett embere nagyjában egészen úgy érzett, mint érzett az ősi középrend egyszerűnek maradt bölcse, Deák, s mint a mágnások közül a megvilágosodott elméjük, a Széchenyi Istvánok, Eötvös Józsefek, Kemény Zsigmondok, kiket világismerésük s világműveltségük a szabadsági törekvések vallóivá avatott. Amennyire a Magyarország 1514-ben s a Falu Jegyzője regényeknek nemeslelkű írója a paraszttal együttérett: annál több megértést és együttérettést nem kívánt maga a falusi jegyző, Arany János sem, sőt nem kívánt a falusi nép sem. Hogy Kossuth annyira meg tudta ragadni a magyar népet, az azért volt, mert anyagi érdekeinél s magyar érzésénél fogva tudta, s ezenfelül személye elragadó hatalmával, megigézni. De még így is csoda s érthetlenség volna az ő óriás hatalma a magyar nép felett, ha olyasmi is nem volna a nyitja, amire Kemény Zsigmond mutat rá, mikor a Forradalom Után című fejtegetéseiben azt mondja a dinasztikus köröknek: hái nem látjátok, hogy a magyar nép alapján mennyire lojális s mennyire nem forradalmi? hogy magát a forradalmat is tulajdonképp lojalitással csinálta, mindenesetre az ő szokott

hú engedelmességével, — azelőtt a császárnak adott pénzt és katonát, mikor az kérte, a forradalomban Kossuthnak adott pénzt és katonát, mert az kérte?! . . . Nem szólva arról, hogy magának Kossuthnak radikalizmusa is inkább közjogi természetű volt, mint társadalmi vagy gazdasági — hiszen tudjuk, hogy az emigráció alatt Marxék mily gúnyos haraggal támadták: reakciójáért. A hatvanhét után saját életére ébredt Magyarország vezérlő emberei épp ezért nem is annyira politikai ellentétben állónak érezték magukat Kossuthnal, mint erkölcsiben, — nem demokráciáját elleneztek, hanem demagógiájától tartottak, s a nehezen kialakuló új rendet s általában a rendet féltették az ő hatásának anarchiájától. A nép embere ebben is szent meggyőződéssel s személyes hajlandósággal érzett együtt az új rend nemesi s főnemesi pilléreivel: Deákkal s Andrássyval, s a negyvennyolcasságban, aminő például az alapjában szintén igen jámbor hajlandóságú Tóth Kálmáné volt, nem. a radikalizmust szerette vagy nem szerette, hanem az anarchiát nézte le. „Deák Ferenc! megélünk mi Kend nélkül, kívánjuk a szabadságot Rend nélkül!” csiklandozza a demokratákat egy kis verses szösszenésében, a minőkben átfutó hangulatait szokta volt papírszeletekre ráfelejtteni — körülbelül úgy, mint ahogy az ember gondolkozás vagy beszélgetés közben figurákkal rajzolta tele az itatópapírost, s ez öntudatlan firkák néha többet árulnak el igazi belsejéből, mint tudatos gondolatai. Egy helyütt pedig tudatos haraggal fakadt ki: „A hazáról egy merész szót Én is ejtek hajdanában, mikor ennyit is nehéz vót: Most közömbös lettem s gyáva. Most! . . . mikor szabadsajtó van És üvölt a pajkos gyermek (ezek nyilván az egyetemi ifjak, kik közt akkor kezdődött a kormányellenes tüntetések divata) S vénasszony az utcaajtóban Nagy bátran fülébe ordít A királynak, miniszternek ...” S egy harmadik helyen: „Ti vagytok-é, kik most szavaztok, Szatócok és részeg parasztok S megvesztek általa!? . . .” Ez, nyilvánvaló: a konzervatív lojalista világnézete, s Arany Jánosnál annál tiszteletreméltóbb, mert nem elszakadás a népi gondolkodástól, vagy megtagadása a népi származásnak, de mert inkább hű tolmácsolása. A parasztész nyugodt, józan, mérsékelt, igénytelén, konzervatív és öreges, s amily véletlen, olyan törvényszerűnek tetsző, hogy ez a halhatatlan s a művészet legmagasába emelkedett paraszt sohasem volt fiatal, — öreg szüléknek volt gyermeke, kit testvérnék-nek kellett szoptatnia., mert

anyja már nem bírta, s költészete is a harminchoz közel bugygyant ki belőle, mint meglett emberből, ki már leszámolt az ifjúi bolondságokkal. Arany János éppoly kevésbé radikális, mint ahogy nem az a paraszt sem, ki ha megszerezte vagy kiküzdte számára a némiképp emberi megélhetést s a bárminő csekély földszerzés lehetőségét: erőltetés és komédia, nélkül fér meg úgy törekvéseivel, mint világnézetével egy omgében a legnagyobb birtokosokkal.

Ez — legyünk vele tisztában s egyben az egész helyzettel — hazánknak mezőgazdálkodó természetével függ össze. A föld mindenütt konzervatív, nálunk is, s költőink a politikában — nem becstelenségből, hanem mert becsületesek, tehát őszinték — kevés és derék úri emberek, kik legmesszebb, ha a toryliberalizmusig jutnak el balfelé. Már Gyulai Pál jól meglátta, hogy a mi forradalmunk inkább politikai természetű volt, mint szociális, s épp ezért természetes, hogy ő is, meg Arany János is, meg Jókai Mór is, kik annyira ni indenestül résztvettek a forradalomban, hatvanhét után természetes helyükön érezték magukat nemcsak Deák mellett, ki legalább igazán tisztán s minden következtetést levonóan liberális volt, de Tisza Kálmán mellett is, kinek liberalizmusa olyan volt, mint akinek a fogát húzzák. Ez a kép még sokkal kimondottabb volna, ha nem bonyolította volna, mondom, Ausztria azzal, hogy a konzervatizmust s a klerikalizmust bolond ésszel a magyar nemzetet elnyomó s a magyarság egy részének szívéhez nőtt protestantizmust piszkáló eszközökké prostituálta. Ez bizonyos radikalizmusba kényszerítette, hajlandósága és természete ellen is, a magyar nemzeti érzést s a magyar protestantizmust. De még így is megfigyelni való, hogy a magyar liberalizmus legtisztább gondolkodójában, Eötvösben, s legegészebb belpolitikusában, Deák Ferencben, megmaradt a szocializmustól való ideges félelemben, s legnagyobb magaságában valójában nem ment túl a lamennaisi s a montai-emberti neo-katholicizmuson, s a radikalizmus csak egy téren tudja lábát megvetni: az egyházpolitikában, melyben a protestantizmus egy erős pozíciót átadott az államnak, csakhogy a katolikus klerikalizmust kiszorítsa onnan.

A népet radikalizmus formájában nálunk egy költő képviselte: Petőfi. Oka ennek nyilvánvaló: ez a dicső ifjú, százszor a pusztához nőtt is hamar lett városi ember, s katonáskodása alatt és Pesten megfürdött a proletársor minden

szennyvizében. Vállalkozók dolgoztatták és sanyargatták ide-fenn s otthon apjának-anyjának már nem volt földcsekéje, hogy a fiú hozzájuk visszavágyhatott volna. Azok tönkrementek, ő küzködött, s debreceni nyomorúságában egészen más szemmel olvashatta a városi költőket: Bérangert és Heinet, mint annakidején Csokonay Bürgert és Metastasiót. A párisi csatornákból kicsapott nagy francia forradalom másképp kaphattá meg a padlásszobák lakóját, mint annakidején vidéki kúriáján a nemes urat, Berzsenyi Dánielt. Az Apostol valóban lázadó költemény, melynek hangulatáért nálunk vissza kell menni két emberöltővel Martinovicséig s Bacsányiig, kik szintén a Linzből s Bécsből Budára s Pestre áthatott városiasság endavéját képviselik a szántott-vetett magyar föld közepett. Arany János a ragyogó Budapesten s az Akadémia fényes palotájában (az ő szavai) is megmaradt falusinak, ki az életet gyalog járja, s ha egy uri lócsiszár beveri sárral: nem pöröl, hanem félreáll s letörli, s rajongó képzelete *egyszerű* kunyhót rak ott keleten, hova fáradt teteme sóvárog. Petőfi, maga sem veszi észre, Pestre feljöttében elhagyja a parasztot, s akivé itt válik, az már nemcsak nép, de proletár. A forradalomban is idegenkedett Kossuthtól, — hiszen valójában úgy is volt, hogy ez a forradalom alig volt forradalom, sőt, Görgey személyében, már maga az előlegbe adott ellenforradalom vezette. Petőfi ahhoz húzott, aki igazán forradalmat képviselt, igazán a forradalmat, a nagy, világkavaró általános, a reakciót minden fészkeben felkereső forradalmat képviselte: Bemhez. S megint és itt is: amily véletlen, olyan törvényszerű, hogy ez a forradalmi, ez a lázadó, az ő polgári (a városi népben mindig benneszunnyadó polgári) erkölcsével a -feudálisán s parasztian földműves világban el nem férő költő fiatalon szólalt meg s került a világ elé, sőt még ifjú s fejét a valóság falának éppen csak hogy nekivert volt, mikor el is kellett költöznie e világból, mielőtt bele józanodhatott volna. Arany János haláláig — mert e sorokban ez időkről volt szó — Petőfi körülbelül egyetlen költőnk, kinek világfelfogása bonyolultabb a felvilágosult patriarkalizmusnál. Nincs nagy költőnk, kire az irodalmi modernség valahogy mint őseré ne hivatkozhatnék. De a radikalizmusnak alig van köztük őse.

Kérdések

1917 március 20.

Gróf Bethlen István — igen komoly, informált s nem szavajátszó politikus — nemrég nagy beszédet mondott a képviselőházban, melyből egyebek közt kiderült, hogy Magyarországon nem is olyan mulatság magyarnak lenni, mint az ember gondolná.

E napokban meg Darányi Ignác — miniszterviselt s mindenképp vezető politikus, ki vezére a gazdáknak s mindenkinél jobban ismeri helyzetüket s állapotaikat — nagy és bőadatu beszédben bizonyította, hogy Magyarországon nem valami öröm, sőt sokban rövidség és veszteség gazdának lenni.

S ha már mindez meglepő volt: az állunk is leesett tegnap délután, hallván egy fiatal, tán még nem nagytekintélyű, de abban, hogy ő hogy érzi magát, mindenesetre illetékes úriembertől, hogy Magyarországon nemcsak hogy nem gyönyörűség, de valósággal ostromlottság s szorongatottság kereszténynek lenni.

Ez az, ezek azok, amiket a kívülálló nem hinne, sőt megzavarhatná az olyat is, ki, ha talán nem is él itthon, de ismeri ötven esztendő óta egész törvényhozásunkat s politikai történetünket.

Mert, ugyebár: magyarelles ez a törvényhozás nem volt. Üldözni a magyart nem üldözte sem jogaiban, sem nemzeti s állami birtokállományában. Sőt azt, hogy a nemzet s az állam magyar legyen: törvényes intézkedésekkel is megtámogatta. S megfordítva: 1868 óta alig hozott törvényt, melyből kiderülne, hogy ez országban más fajok is élnek, mint magyarok — s ami 1868-ban került volt a törvény papirosára: e papirosról nem minden porcikájában ment le az életbe. Mit lehet még tenni, ha ez sem elég?

A gazdák pedig — elvégre nemcsak a mezőgazdaságnak, de egyenesen a földbirtokosságnak szolgálatában áll részben külpolitikánk, mindenesetre egész vám- és kereskedelmi politikánk. Ahhoz képest, ahogy egyenes és közvetett adóink ötven év óta emelkedtek s ahogy ez új terhek a hazai válla-

kon megoszlanak, szinte nem volna túlzás azt állítani, hogy nálunk a föld adómentességet élvez. Iparunk s kereskedelmünk — ez nem hiba, ez mezőgazdasági országban természetes, de viszont való, hogy szintén a mezőgazdaságot, tehát megint csak a földbirtokot szolgálja. S ha a pénzgazdálkodó hitele nyújtás nem is sietett kezére járni: vannak külön pénzüzetek úgy nagy-mint a közép, mint a kisbirtokosság hitelügye számára, s az Osztrák-Magyar Bank sem érzéktelen a gazdák óhajtásai iránt. Mindezekon fölül, a főrendek vagyoni cenzusa révén, a földbirtok, tehát a gazda, dominálón benne ül a főrendiházban. S mindez nem elég arra, hogy a gazdának olyan sorsot biztosítson, ami méltó hozzá?

S végre a kereszténység. Mít lehet érte tenni, amit e haza meg ne tenne s meg ne tett volna? A nem keresztény vallások elismertetése itt csak legújabb keletű. Ellenben a vallás ügye, tehát főképp a kereszténysége, szorosán összekötetett a a népiskolától fel az egyetemig s a minisztériumig az államéval. A magyar koronázás tulajdonképp katolikus egyházi szertartás s viszont a tedeumok kormányzati szereplések. Az egyházak bennülnek, hatalmas képviseletben, a főrendiházban, s ezenfelül, roppant vagyonuk, kivált földbirtokuk révén, a keresztény egyházaknak óriási a befolyásuk a társadalomra, a képviselőválasztásokon, a gazdasági életre, a politikára. A magyar ugyan a legtürelmesebb ember a világon, de nem kereszténynek lenni bizonyára nem ajánlás előtte — szívesen és gyakran elnézi, de már ezzel is azt jelzi, hogy olyasminek nézi, amit el kell nézni. Ha ekkora hatalom, ha ennyi kiváltság, ha ily sok szeretet, tisztelet és tekintet nem tudja Magyarországon uralkodóvá tenni a keresztény világnézetet: teremtő isten, hát akkor mi tudja?

A kérdést éppen csak hogy felvetem — felelni nem tudok rá. Legalább is nem pontosan. De hivatkozni tudnék egy magyar történelmi tényre és jelenségre, melyből nálamnál avatottabb államférfiak talán le tudnák vonni a szükséges politikát.

Ez a tény az, hogy Magyarországon betű szerint 1848, a valóság szerint néhány évvel később óta, de valóban fel vannak szabadítva a jobbágyok. S a jelenség az, hogy bár ez a nagy reform az akkori gazdag földbirtokos és uralkodó társadalomnak sok egyenes kárával s elmosódó hasznával járt, egyrészt a maga idejében e társadalomnak nagy többsége köve-

telte volt, másrészt azóta sem akarja visszacsinálni. S mivel a hazafiság s a felvilágosodottság ugyan sok mindenre képes és kötelez, de öngyilkosságra bizonyára nem: e jelenség oka alig lehet egyéb, mint hogy a jobbágyszabadtás végső soron nemcsak az egész országnak használt, de azoknak a társadalmi rétegeknek is, melyeknek különben egyenes kárak volt belőle.

Hátha most is megpróbálnánk effélét? S ha, miután ötven esztendő s védő, pártfogó, megtámasztó s kiváltságoló törvényhozás még annyit sem tudott elérni, hogy Magyarországon ma öröm vagy legalább is tűrhető volna magyarnak, gazdának és kereszténynek lenni: megpróbálkoznánk a megfordítottjával? Megpróbálkoznánk szigorúan egyenlő mértékkel mérő, jogokat egyformán osztó, érvényesülést egyenletesen elősegítő, a magyarságot a műveltségnek, a kereszténységet az igazságnak, a gazda érdekét a gazdasági egészségnek tényével biztosító, az államot pártok, osztályok s felekezetek fölé emelő s a népakaratot közakarattá tevő törvényhozással?

Ki tudja?

Hátha ekkor elviselhetőbb lesz Magyarországon magyarnak, gazdának és kereszténynek lenni?

Doctrinairek

1917 július 10.

Mondják, hogy az indiánusok már háromszáz esztendővel ezelőtt fűzfavessző kifőzött levével borogatták sebeiket. Ez mindenesetre geniális megsejtése a szalicilnak. De azért, ha megsebesülök, jobb szeretem, ha Verebély, vagy Húttl Hümér borogat, mint egy háromszáz esztendő előtti indiánus.

Hogy mire mondom ezt? Gondolhatják: politikára. Arra, amivel nálunk a szokványpolitikusok szokták lesommázni azokat, akiknek nincsen sem hivataluk, sem mandátumuk, sem atyafiságuk, de tanultak, gondolkoztak és elmélkedtek. Hogy ezek nagyon derék, de nagyon elméleti ábrándozok, míg ők: ők az élet, a gyakorlat emberei. Ez az, amiben nem vagyok biztos. Abban, hogy amiért valaki a maga számára élelmes, felebarátjai számára is az élet embere. S abban, hogy amért valaki világeletében nem tűnődött semmin, nem tanult semmit, s nem lát tul az orrán: már ezzel a gyakorlat embere.

Igaz: a szobatudós tévedhet. Csakhogy akkor nem tudós» Ka, mikor az élet egy területéről elmélkedik, nem méri fel, nem gyűjti össze s nem veszi számba e terület adatait, akkor nem elméleti ábrándozó, hanem felületes kontár. Az megtörténhetik a tudóssal, hogy elmerül gondolataiba s elhagyja valahol az esernyőjét, míg a gyakorlat embere a másét is elviszi. De ha valaki, például, esernyőtudós, és nem tud olyan esernyőt csinálni, ami felfogja az esőt, akkor nem tudós, hanem svindler.

Elvégre min épül a tudomány? Elvégre honnan vétetnek az elméletek? Nem a gyakorlat tapasztalatainké? Nem a valóság felméréseiből-e? Nem a tünetényei közt való tájékozódáson, nem ezeknek összehasonlításából? Kanásznak igen jó lehet a kanász, ki már kora ifjúságában disznót makkoltatott, de különben nem ért sem anatómiához, sem vámpolitikához. Ám hogy, mondjuk: állategészségügyi főfelügyelőnek mért volna inkább való, mint aki megjárta a gazdasági főiskolákat, s ismer minden állatot kívül-belül, s ismeri s egymáshoz mérte minden világrészek tenyésztési és gazdasági állapotait,

szokásait és haladottságát, azt nem tudom megérteni. A cigány muzsika szép muzsika, de Nikisch vagy Mahler mégis csak különb operaigazgató volt, mint volna Banda Marci. Nem tudom hát átlátni, hogy főszolgabírótság, sőt még főispánság is politikai vezetésre mért kvalifikátum inkább, mint a politika-hoz való tudományos hozzáértés.

A valóság az, hogy az úgynevezett gyakorlati emberek beválnak vagy legalább is nagyobb bajt nem szereznek rendes időben, mikor valamely nagy fordulat hullámaint kell elültetni s hirtelen lett változások gyümölcseit kell kivárni. Ügyességükkel, jó szemükkel, szokásra járó kezükkel jól eligazgathatják a nem bonyodalmas dolgokat. Ellenben: éppen vezetésre nem valók. Mert gyakorlottságuk a múltra vonatkozik. Mert megszokásuk eltompítja fülüket a füvek növése iránt. Mert az ujat zavaró körülmények érzik, s tolakodó hetvenkét désznek, ha a holnap különbözni akar a tegnaptól. A gyakori lat embere reformot éppúgy nem követel s nem készíthet elő és nem vezethet, mint ahogy a vén kocsis nem kívánkozik automobil után s nem is tudja megszokni a soffőrséget. Az automobilt s a repülőgépet nem a kocsisok találták ki, hanem a tudósok. Soffőrök és pilóták csak akkor ültek rá, mikor már megvolt. A gyakorlati kocsis, ha a hajtás nem megy előre, keresi a hibát a kocsiban, keresi a lóban, keresi, sűrű emlegetésükkel még a mennybéli hatalmakban is. Csak kettő nem jut eszébe. Hogy lehet, hogy ő nem való a bakra. Vagy, hogy hogy egyik napról a másikra a föld hátastul megváltozhatott.

Elméleti ábrándozok . . . doctinairek . . . furcsa, ezt a szót mintha már hallottuk volna. Hogyne, hogyne — sőt éppen itt Magyarországon. S nem is érdektelen időkben: most hatvan, hetven, nyolcvan év előtt. Akkor, a múlt század negyvenes éveiben, élt Magyarországon egy pár különös életű fiatalember, ki ahelyett, hogy a gyakorlatban gyakorolta volna magát: angol, német és francia könyveket bujt. S kik, míg az élet emberei az életnek éltek, tanulmányok, sőt újságcikkek írásával vesztegették a drága időt, sőt azt a már akkor is antizsurnalisztikus különöségei is elkövették, hogy napilapba írtak tanulmányokat, s vezércikkek helyében folytatásos szakértekezéseket. S a legelvontabb s legidegenebb dolgokról. Például: az állam fogalmáról s rendeltetéséről. Például: a polgár szabadságáról s jogairól. Például: a központi igazgatás szükségéről s a városoknak, (az idegennyelvű és származású magyar városoknak!)

nemzeti hivatásáról. Semmi érzékük nem volt a legszentebb hagyományok iránt, s egyikük nem átalított paskvillszerű regényt írni a legbeváltabb nemzeti védőbástyáról, a vármegyéről. Azt lehet mondani, hogy, egyfelől, híján voltak minden történelmi és faji érzéknek, s hogy, másfelől, híján voltak minden élelmességnek és gyakorlatiágnak. Ezek a fiatal emberek vagy férfiak, akiket a gyakorlat akkori emberei úgy jobbról, mint balról, úgy fent, mint lent, felhőbenjáró álmodozóknak s nemzetietlen doctrinaireknek tartottak, nevük szerint Báró Eötvös József, Báró Kemény Zsigmond, Pulszky Ferenc, Szalay László és Csengery Antal voltak. Ezek a doctrinairek voltak azok, kik Petőfivel, a költővel, együtt érezték meg, micsoda láva forrong s van kitörőben a békés magyar föld alatt. Ezek a doctrinairek voltak azok, kik az összeomló helyébe egy új Magyarország gondolatait rakták le alapnak. Ezek az alapok voltak azok, miken a forradalomban összeomlott Magyarország húszéves élőhalál után diadalmasan épült újra. Ezek az akkori doctrinairek azok, akikből s elméleti ábrándjaikból él hatvan-hetven esztendő óta az ország gyakorlata. S ha ez az ország ma is megvan, s van életképessége, hogy mostani élete beborulván, új életnek derüljön: azt a doctrinaireknek köszönheti.

Nemzetiségi álom

1917 október 3.

Az éjszaka azt álmodtam, hogy oláh vagyok.

Úgy volt, hogy este egy kicsit fel is öntöttem, meg aztán az esti lapok elolvasása közben aludtam el s azok tele voltak: egyik hasábjukon a kolozsvári választójogi gyűléssel, hol kimondták, hogy a választójog nem nemzeti veszedelem, másik hasábjukon az Erdélyi Szövetség gyűlésével, hol kimondták, hogy arra való az állam, hogy a választójog ne legyen nemzeti veszedelem. Mondom; elaludtam s azt álmodtam, hogy oláh ember vagyok, erdélyi oláh ember, tagja a nemzetnek, mely veszedelemben forog, tagja az államnak is, melynek a nemzetet e veszedelemtől meg kell mentenie.

Igen különös volt, mondhatom. Ébren az ember megszokja azt, ami van, s nem csudálkozik rajta. Almában azonban mintha álmából keltenék fel, olyan csodálkozva néz körül. Olvastam egyszer az ötletet, hogy így is van — a világot s az életet csak álmodjuk, az alvás olyasmi, mint a hajnali álom, kezdete az ébredésnek, s a halál a teljes ébredés. Van-e valaki, aki azt kívánja, hogy szülőhazája ilyenfajta ébredés után lássa meg igazában, hogy mi a nemzetiségi politika?

Egy keveset álomban megláttam belőle. Azt álmodtam, hogy visszatérjek rá, hogy erdélyi oláh ember vagyok, s olvasom az estilapokban a nagy beszédeket, mik mind énrólam szólnak, A betűk megelevenedtek s helyükbe emberek és szájak termettek elő. Az emberek öklüket emelték rám, a szájak ítéletet mondtak. Az egyik azt mondta, hogy veszedelemnek veszedelem volnék ugyan, de hála istennek, se nem osztok, se nem szorzok. A másik azt mondta, hogy ilyen jól ugyan nincs, de lehet tenni róla, hogy ne árthassak. Némi földet kell csak hódítani hátam mögé, s ezt megrakni örökkel, hogy ügyeljenek rám. Azonfölül az iskolákat is úgy kell megcsinálni, hogy ott is énrám ügyelhessenek. Nem szólva róla, hogy az igazgatás, amit én fizetek, de a kormány is, amit én is fizetek: mind arra való, hogy énrám ügyeljen. Tulajdon hazámban. A tulajdon nemzetem. A tulajdon államom. Ezen a földön, hol, mint

délelőtt felém dalolták, s ahogy a nagy nemzeti költő, az én nemzeti költőm is, dalolta: élnem, halnom kell, mert a nagy világon e kívül nincsen számomra hely... Mellesleg: a nemzetközi szocialista elvtárs is ugyanezt magyarázta: hogy ugyan mit félnek tőlem — hiszen sokkal tudatlanabb és szegényebb vagyok, semhogy árthatnék. Úgylátszik: ha énrólam van szó, a Marseilaise, sőt az Internationale sem más, egy cseppet sem, mint a Szózat.

Az álom hamar asszociál, s Rouget de Lisleről s Vörösmartyról eszembe jutott Petőfi s a szörnyű szó, mit a magyar ifjakról irt: Ti fekélyek a hazának testén! ... A végén azt éreztem, hogy az vagyok én. Kétmillomodmagammal: fekély a haza testén. Felemelő érzés nem volt. S forró szerelmet sem keltett bennem a haza, a nemzet az állam iránt, melynek tagja vagyok.

... Az álom nemcsak hamar asszociál, de furcsán is. Kolozsvárról hirtelen egy másik ódon városban találtam magamat, kápláros kisvárosban, mely idegen volt előttem, de mégis odavaló voltam. Az idő is idegen volt, de azt éreztem, hogy ebben élek. A tizennyolcadik század volt, s nem oláh ember voltam már, hanem porosz alattvaló, s kisfiú voltam, kis berlini utcagyerek, s az utca is, hol a többi kisfiúval gomboztam, az akkori Berlin volt. S éppen rémült szaladásnak kerekedtem, mert az egyik fiu hirtelen elkiáltotta volt magát: jön az öreg! S jött is: Frigyes Vilmos király volt, egy nagy darab csizmás, parókás ember, s furkósbotnak beillő sétatbotját emelgetve, döngő léptekkel szaladt utánunk. Egyönket el is érte, fültovön csípte s furkósbot jávai keservesen elhusángolta. A kölyök visított, az öreg pedig magából kikelve ordított: mit szaladtok előlem, — szeressetek, a teremtésteket!

Tristia

1921 november 15.

Az itt következő panaszt eredetileg németül írtam, valamely cseh-szlovák-országbeli német lapnak szánva, minek utána volt olvasóim egy része most ezeknek lett közönsége.

Aki e sorokat írja: az utóbbi harminc esztendőben szorgalmas munkása volt a magyar irodalomnak, de amit írni kíván, nem igyekszik irredentás hatásra. Csak számot akar adni, minden következtetés nélkül: az új csehszlovák köztársaság írástudói előtt az olyan író lélekállapotáról, kinek érzése egy dolgos férfiéletem át Ó-Magyarország épségében mint valamely természeti adottságban gyökeredzett, s ki most természetéi lenesnek érzi, ha kerítés mögül és rácson át kell volta-képeni olvasóihoz áttekintgetnie.

Ez a különös a mai magyar tollforgató helyzetében, ki nem mától fogva az. A részek, mik a vesztett háború után Magyarország testéről levétettek s a szomszédországokhoz függesztettek, legfőbb tanyái voltak az addigi magyar műveltségnek. Kivált az irodalminak. Budapest, a nagyváros, nekilendítette ugyan a modernséget, ám ez új irodalom igazi közönsége a vidéki városok voltak. A kiváltságosokat, kik lakosai lehetnek, a nagyváros mindenfajta benyomással izgatja, s nem szorulnak csakis az olvasásra, sőt alig érnek rá. S arra sem szorul a nagyvárosi ember, hogy mintegy megnyugtassa önértetét — városainak színvonalában meg van a kezessége az övének is. A vidéki művelt ember inkább fél, hogy el talál maradni a világ mögött, s mentül árvábban teng a magának élő kispolgárság közt, annál jobban rá van utalva — hogy a világgal kultúrával való összefüggést el ne veszítse — az olvasásra. A kisvárosi ember számára a betű pótolja a nagyvárost, s a költőkkel s publicistákkal való közönségi társalkodás a szalont. Innen a hálás kíváncsiság, amivel például vidéki felolvasáson fogadják az írókat, ki otthon az ő nagyvárosában az utcán tán fel sem tűnik s észrevétlen élhet kávéházban s szerkesztőségben. A snob is, de az is, ki becsületesen eped magasabb után, éppen e magasabbnak kisugárzását sütteti belőle magára.

Olyan birodalmakra, melyek több hajdani országból álltak össze s így több a nagyvárosuk, mindez talán kevésbé áll, mint olyan centralizált országra, aminő Ó-Magyarország volt, hol úgy a politika, mint a gazdaság száz éven át a közép, a főváros felé hajtotta mind a nedveket. A maguk is fejlődő vidéki városok a fenségesen fellendült Budapesthez képest egyrészt úgy is álltak, mint ahogy a francia vidéki város vonul meg egy Paris árnyékában. Másfelől azonban nem egy olyan vidéki városunk volt, mely e mai fejlettségében mindössze nyolcvan éves Budapesttel szemben régibb kultúrkezetek, visszanyúlóbb hagyományok, gyökeresebb műveltség jogcímére hivatkozhatott. Budapest bizonyára egyike a világ legintelligensebb városainak, de nem úgy a legintellektuálisabb, mint ahogy Paris teszi, ősidők óta, első sorban a francia közönséget, a francia olvasót. Az újabb s az újra értékelt régi magyar irodalom igazi, mert ájtatos, mert olvasásra utaltabb olvasója a vidék volt, a városok s a városkák, melyeknek maguknak is megvoltak kisebb vagy nagyobb újságjaik, komolyabb vagy játékosabb irodalmi társaságaik, orvosaik, ügyvédek, bírások s kereskedők, kiknek — nem is olyan rég volt — ellátottságukból, olyikuknál jómódjukból lelkiekre is jutott. Ami lelki szomjúságot a kereskedelemmel, iparral és pénzzel való foglalkozás nevel: Ó-Magyarország vidéki városaiban égett — ezek tették a magyar író igazi közönségét, s ezeknek érzi most híját.

Mert Ó-Magyarország városai a felvidéken találtattak, a földrajzian végzetes félkörben, ahogy a hegyek a magyar alföldet bekoszorúzták. S épp e koszorút vesztette el, s országa a síkságra, népe a parasztira csökkent össze. Hatvannál több került Ó-Magyarországbeli jelentékenyebb város idegen fennhatóság alá, s bennük a magyar írónak tulajdonképpeni olvasói. Egy régi magyar versben a hőse szétnéz: „Szertenézett s nem lelé Honját a hazában.” A mai magyarországi költő is így él. A paraszti nép, mely új-Magyarországnak java lakosságát teszi, legalább egyelőre, míg az elhanyagoltság félálmát ki nem dörgölte szeméből, aligha találja meg úgy, mint az ipari munkásság megtalálta volt, ahhoz a túlfinomultsághoz való közét, mely az utóbbi évtizedek magyar irodalmát oly becsessé tette. Maguk a költők is, ha személyük végső szálaival még úgy a talajban gyökeredzenek is: a fejlettség lombsudaráról aligha találnak már le a paraszti gondolkodás szűkebb földszintjére.

Ha a magyar író, a magyar nyelv különösségeinél fogva, még úgy csakis olyan olvasóra számíthat, kinek e nyelv félig-meddig anyanyelve: intellektuálításában szinte közelebb áll az idegen intellektuálishoz, mint paraszti atyjafiához. S annál forróbban vágyódik azok után az új országokban élő atyjafiai után, kik lelkiekben is egy atyának fiai övele, s együtt teszik a költő s az olvasó atyafiságát. Ezekből elszakítva tönkremegy, mint a tintahal, ki körül az apály elszította a vizet.

S volnának bár a politikai állapotok egyenletesebbek, s a magyarországi író s az ő volt közönsége közt a közlekedő lehetőségek szabadabbak, mint aminők ma még: ez az új helyzet még így is szokatlan volna számára. A csehnémet író régtől fogva megszokta, hogy írásközben gypűn túlra nézzen, más országbeli atyafiságához. Elméletben még világpolgárnak is el lehet képzelni valamely világnyelvű költőt, ki, tollal a kezében, az egész földtekére gondol. Ám így, *egyik szemével* a világpiacon, nálunk eddig csak a budapesti szindarab-export dolgozott, különben a magyar költészet magában termékenyült a költő szülőföldjén, melyen kívül csak Bukovinában akadt két-három falu s Amerikában tetemesebb kivándorló-gyarmat, ki magyarul tudott, de csak újabban számít a magyar könyv-számára. így szokta meg a magyar író, jobban, mint más, hogy olvasóját szóból értesse, bonyolultabb dolgokat is csak futtában ujjhegygel érintsen, mint a pap, ki úgy ismeri hívójét, hogy önkéntelen tudja, melyik egy szóval lehet megmozgatni egész lelki tartományait. A magyar író megszokta, hogy tekintetek nélkül írjon, — olyan élesen, vagy olyan gyengéden, mint ahogy otthon szokás, idegen fülekre, jogokra, igényekre nem gondolva. Szabadkőművesi meghittség a földivel szemben, nemtörődés másokkal: ebben a hagyományban nevedett a magyar író.

Magyarország feloszlataása ez adottságokat egy csapásra megváltoztatta. Amíg az új birodalmak s új-Magyarország közt a békeállapot végkép helyre nem áll, a magyarországi író egyáltalában el van szakítva megszokott olvasóitól, — mikor szíve csordultig tele van, nincs ki előtt kiöntenie, s lelke kiszárad, mint a kínálat, kereslet hián. De ha majd jobb is lesz közlekedésben és igazgatásban, s az új birodalmak új alattvalóikkal s a határokon átszóló idegenekkel szemben maguk lesznek a türelem s a megértés: már a türelem ténye is kötöttség, s bilincs, amibe nem vernek, gondolást jelent e

bilincse, tehát tekintet, tehát megriadtságot. Ma olyan a magyarországi író sorsa, mint a férjé, kitől elvették a feleségét, s ő kinn a gyalogúton, az asszony benn a rács mögött ha válhatnak egymással egy pillantást. Idővel e szigorúság nyilván enyhülni fog. De még akkor is úgy lesz majd a magyarországi író az ő idegen országbeli atyafiságánál, mint akinek el kellett adnia a birtokát, s most az új gazda meghíja a kastélyba. A ház új ura lehet tökéletes úri ember, és lehet meghatóan rajta, hogy a vendég az ő szokott szobáiba kerüljön, s szokott emberei törődjenek szokott szokásaival — de vendégnek lenni valahol, hol máskor otthon voltak, már magában leveri az embert, s fojtogatja nyeldeklőjét, a gazdának tán még jobban, mint a vendégnek . . .

Míndez, mégegyszer mondom, nem kivan lenni sem rekriminálás, sem *captatio benevolentiae* — a magyar író természetesnek véli, hogy a szomszéd országokban nenv sokára oly teljes lesz a lelki s a közeledő szabadság, hogy semmit sem kell megadni, mert már meg is van. Ám még ily feltétlen szabadság közepett is a változás ránehezedik majd lelkére. Mert e szabadság közepett és éppen következtében, maguk az elszakadt atyafiak is megváltoznak majd, — új környezet és új viszonyok halk állandósággal halkán átformálják őket, — a további magyar fejlődés más rythmusban s s más interferenciákban folytatódik határokon innen és tul, — régi törekvések elhalványodnak, új hagyományok alakulnak, megmásul a rezonancia s felüti fejét a diszrepancia . . . elidegenedés ereszkedik a lelkekre, s lefogja a közlékenységét... A magyar költő mint politikus a magyar épség ügyével úgy állhat szemben, ahogy az ész parancsolja, s szívében is leszámolhat a valósággal, ahogy tud: maga a magyar irodalom, mely az utóbbi évtizedekben úgy egeknek lendült, súlyosan megérzi majd Magyarország sorsát.

TARTALOM

Előszó	5
De senectute.....	7
Duperdussin.....	13
Még egyszer Duperdussin	22
Az örült tanító.....	28
A piros pizsama.....	34
Nők és jogok.....	39
Szerelmes rajzok ..	46
A millenniumi emlék.....	52
Stílus	59
Filmek.....	64
Levelek.....	70
Karl Kraus	75
Anatole France.....	81
Az utolsó király.....	86
Üvegház	91
Görgey.....	96
Arany.....	101
Arany s a politika.....	109
Kérdések.....	115
Doctrinairek.....	118
Nemzetiségi álom.....	121
Tristia.....	123